

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Ambrus Judit, Barabás András, Czeglédi András, Margócsy István, Trencsényi Balázs.
Munkatársak: Bojtár Endre, Kovács János Mátyás, Szilágyi Ákos

Kunt Gergely • Székely Juli

Vajda Júlia • Fülep Lajos

Várady Szabolcs • Branczeiz Anna

Márton László • Nyerges Gábor Ádám

Lövétei Lázár László • Lengyel László

Patrick Eiden-Offe • Hámori Gyula

KÖTÉSEK

2017. 3. szám

Ára: 700 Ft

© Fortepan, Hámori Gyula

E SZÁMUNK SZERZŐI

Branczeiz Anna (1990) költő, író, kritikus

Eiden-Offe, Patrick (1971) német irodalom- és eszmetörténész

Fülep Lajos (1885–1970) művészettörténész

Hámori Gyula (1913–1977) többek között a *Kereszt* és a *Katolikus Szó* fotóriportere

Kunt Gergely (1981) társadalomtörténész, Miskolci Egyetem

Lengyel László (1950) közgazdász, politológus

Lövetei Lázár László (1972) költő, műfordító

Márton László (1959) író

Nyerges Gábor Ádám (1989) költő, (néha népi) író

Székely Juli (1984) művészettörténész, szociológus, ELTE TáTK

Vajda Júlia (1960) szociológus, pszichológus, ELTE TáTK

Várady Szabolcs (1943) költő, műfordító

E számunk fotóit Hámori Gyulától a Fortepan Gyűjteményből válogattuk.

*Kérjük Pataky Péterné kedves Olvasóinkat, előfizetése miatt jelentkezzen
a ketezer.lap@gmail.com címen! Köszönjük!*

Még a kutya is 2000-t olvas!

Lapunk kapható a hírlapárusoknál, az Írók Boltjában,
a Magvető Caféban és az Atlantisz Könyvszigeten.
Vagy legyen előfizetőnk! Utaljon 7000 forintot

a K&H Bank Zrt., 10201006-50165757-00000000 számlára,

s írja meg postacímét a ketezer.lap@gmail.com címre.
11 pompás lapszám tulajdonosa lesz!

Jó olvasást!

2000

I R O D A L M I É S T Á R S A D A L M I H A V I L A P
29. ÉVFOLYAM 3. SZÁM

Kunt Gergely – Székely Juli – Vajda Júlia: <i>Oldások és kötések</i>	3
ÖV ALATT	
Fülep Lajos: <i>Két magyar emlékműszobrászról</i>	4
Várady Szabolcs: <i>Lator-cento</i>	32
Branckeiz Anna: <i>Versek</i>	33
Márton László: <i>Majdnem kalauz</i>	36
Nyerges Gábor Ádám: <i>Versek</i>	43
Lövetei Lázár László: <i>Ecloga</i>	46
Lengyel László: <i>Hankiss-alternatívák</i>	52
Patrick Eiden-Offe: <i>Az öreg Marx</i>	66
Hámori Gyula fotói (Fortepan)	

FELELŐS SZERKESZTŐ: MARGÓCSY ISTVÁN

SZERKESZTŐK: AMBRUS JUDIT, BARABÁS ANDRÁS, CZEGLÉDI ANDRÁS, MARGÓCSY ISTVÁN, TRENCSENYI BALÁZS

MUNKATÁRSÁK: BOJTÁR ENDRE, KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS, SZILÁGYI ÁKOS

OLVASÓSZERKESZTŐ: AMBRUS JUDIT **LAPTERV:** SZÜTS MIKLÓS

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: HERNER JÁNOS, HORVÁTH IVÁN, LENGYEL LÁSZLÓ, TÖRÖK ANDRÁS

KORÁBBI SZERKESZTŐINK, MUNKATÁRSAINK: KÁLMÁN C. GYÖRGY, NAGY MÓNICA ZSUZSANNA,

RÉTI PÉTER SZÜTS MIKLÓS

LEVÉLCÍM: 1380 Budapest, Pf.: 1090. **E-MAIL:** ketezer.lap@gmail.com **INTERNET:** www.ketezer.hu

FACEBOOK: <https://www.facebook.com/2000IrodalmiEsTarsadalmiHavilap>

KIADJA A MENTOR IRODALMI ALAPÍTVÁNY. FELELŐS KIADÓ: CZEGLÉDI ANDRÁS.

KÉSZÜLT GOUDY ÉS OFFICINA BETŰKKEL. TÖRDELÉS: SÖRFŐZŐ ZSUZSA.

NYOMDAI NYOMÁS, KÖTÉSZET: ADUPRINT KFT. FELELŐS VEZETŐ: TÓTH BÉLÁNÉ

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK AZ ÍRÓK BOLTJÁBAN.

TÁMOGATÓNK: NEMZETI KULTURÁLIS ALAP

© Fortepan, Hámori Gyula

Oldások és kötések

A SOÁ MATERIÁLIS ÉS VIRTUÁLIS EMLÉKEZETÉNEK ÖSSZJÁTÉKA A SZABADSÁG TÉREN

Bár a Pauer Gyula és Can Togay által létrehozott *Cipők a Duna-parton* tulajdonképpen megérdemelné akár azt, hogy a német „Mahnmal” fordításaként „figyelmeztető műnek”, vagy az angol „counter-monument”-ből kiindulva „ellen-emlékműnek” nevezzük, a fogalom Magyarországon – ahogy politikai, illetve szélesebb társadalmi szinten a „Vergangenheitsbewältigung”, a múlttal való szembenézés is – hiányzik. Márpedig ha nem vetünk számot a soában viselt magyar felelősséggel, akkor nincs, ami megteremtse azt az igényt, hogy a szokásos, a nemzet nagyságát dicsőítő emlékművekkel szemben olyan alkotások jöjjenek létre, amelyek éppen ezzel a felelősséggel szembesítenek. Amelyek, éppen azért, hogy e mellett a mulasztás

mellett ne mehessünk el szó nélkül, nemcsak, hogy emlékeztetnek az akkori bűnökre, beleértve a passzivitást, a cselekvés elmulasztását is, de teszik ezt oly módon, hogy az emlékezőt – a járóelőt, a köztéri alkotás befogadóját – az emlékezésbe „behívják”, aktivitásra készítetik, még hozzá olyan aktivitásra, amely magát az emlékezést hívó objektumot sem hagyja változatlanul. Nem hagyja változatlanul, hogy annak változása az emlékezet változására, a felejtés lehetőségére is emlékeztessen, s hogy ezáltal az emlékezés felelősségét a közösségnek, a nézőknek delegálja. S ez nem véletlen, hiszen, e tekintetben – persze érthető okokból – óriási a különbség Magyarország és Németország között. Az utóbbi, szinte egyedülként, nemcsak, hogy rákényszerült arra, hogy szembenézzon a soában viselt történelmi felelősségével, de kezdődően az 1968-as diáklázadásokkal és a *Historikerstreit*tel, azóta eljutott

A tanulmány a brünni Masaryk Egyetem Szociológia Tanszékének felkérésére, az ottani Memocities kutatási projekt részeként készült 2015-ben.

odáig, hogy mára természetessé vált, hogy ez a szembenézés újabb és újabb „Mahnmal”-okban, s azok körüli társadalmi vitákban testesül meg, míg Magyarországon mindez hiányzik.

Írásunkban a Szabadság téren 2014-ben felállított *Német megszállás áldozatainak emlékműve* meglehetősen ellentmondásos esetével foglalkozunk. Arra mutatunk ennek segítségével példát, hogy az elmaradt társadalmi viták, a szembenézésnek a politika szintjén való elutasítása olyan paradox hatást tud kiváltani, hogy a befogadók, a városi tér „közönsége”, a közösség vagy legalábbis

annak egy része az eredeti emlékművet tulajdonképpen „kifordítja”, s „figyelmeztető művé” teszi.

Kiindulásul bemutatjuk a Szabadság tér városfejlődésben betöltött szerepét és szimbolikus helyzetét, s csak ez után térünk rá magára az esetelemzésre, melynek során először ikonográfiai szempontból elemezzük az emlékművet, részletekbe menően megvizsgálva a tervről készült alacsony felbontású fekete-fehér képet, s magát a megvalósult emlékművet is, majd azokkal a Facebook-oldalakkal foglalkozunk, amelyeket az emlékmű felállításának terve hívott életre, s amelyek annak esztétikai és eszmei üzenete ellen tiltakoztak. Kutatásunk

ÖV ALATT

Fülep Lajos

Két magyar emlékműszobrászról

Zala György

Ezzel megkezdtük sétánkat, mert bátran nevezhetem sétánkat a helyváltoztatást ebben a hatalmas műteremben. De akármilyen széles és magas is ez a

A fiatal művészetfilozófus Fülep Lajos 1905-ben erősen szatirikus interjúkat csinált a korszak két leghíresebb és legfoglalkoztatottabb, államilag elismert szobrászával az emlékműszobrászat problémáiról.

világossággal teli terem, mégis szinte kicsinek hat attól a sok és nagyméretű alaktól, mely benne helyet foglal. Első pillanatban meg is szédül az ember a méretektől: csupa a rendes nagyságot meghaladó alak, itt egy fejetlen harcos, amott egy fejetlen ló, itt a domborműből kiálló nagy formák, középen Árpád lovának vasváza, melyre épp most rakják fel az agyagot. Csak mikor már kiállotta az ember az első ostromot, mellyel ez a tömérdek forma reá támad, tekinthet körül rendszeresebben ebben a látszólagos rendszertelenségben.

– Nagyon nehéz egy ilyen barokk domborműbe a perspektivikus rajzot belevinni – mondja Zala az egyik And-

során felvettük a kapcsolatot mind a nyolc ilyen Facebook-oldal/csoport/esemény/közösség¹ adminisztrátorai-
val, s megkérdeztük őket arról, hogy kik és miért kezdeményezték az adott tartalom létrehozását, hogy mit vártak az online tevékenységtől, és hogy azután ebből mi valósult meg. Véleményünk szerint, hasonlóan ahhoz a hatáshoz, amit Amerikában az 1978-as *Holocaust* című tévésorozat váltott ki, az ezek által létrehozott virtuális emlékezeti diskurzus révén az emlékmű közvetve számos olyan materiális emlékezeti forma (újra)megjelenését idézte elő az emlékmű helyszínén, ami azután a virtuális emlékezet továbbí új formáit is életre hívta.²

Szabadság tér – a korlátok tere

Jelenlegi formájában különös élményt kínál a Szabadság tér az arra járóknak: nincs még egy olyan tere Budapestnek, amelyen annyi kerítés állna, mint itt³, hisz egy emlékművet, egy követséget és egy játszóteret is fémszerkezetek vesznek körül. Noha jól ismert a falakkal elkerített magán közparkok története⁴, itt mintha valami merőben másról lenne szó, s a korlátok jelenléte a tér történetének meghatározó eleme lenne.

A Szabadság tér kialakításának ötletét gróf Széchenyi István vetette fel 1842-ben azzal a céllal, hogy létre-

*rássy-relief előtt –, hogy minden oldalról meg legyen a kellő hatás. Ha bent fe-
küdnének az összes alakok a síkban, az más. Akkor az ember jó vonalakat hoz
bele, és megvan a rajz. De így, egészen kiálló, félig kiálló és egészen lapos alakokkal nehéz. A királynét a perspektíva kedvéért például beljebb kellett tolnom, hogy belejőjön a rajzba. Ő az összekötő az egészen kint levő és a háttérbe mélyedt alakok között.*

– Ez a dombormű a király koronázását ábrázolja, azt a jelenetet, amint Andrássy és Simor hercegprímás a koronát a király fejére teszik. A korona körülbelül egy arasznyi magasságban van a király feje felett, úgy, hogy Simor-

nak és Andrássynak a koronán találkozó karja gótikus ívben borul a király fölé. Ez a gótikus ív nem véletlen, mert parallel formát alkot a háttérben levő gótikus oltár ornamentikájával.

– Amint láthatja, ez a dolog teljesen barokk módon van megoldva, valamint a másik Andrássy-dombormű, a berlini kongresszus is. Ami az alakokat illeti, azok mind portrék. Jobbról Simor mögött a püspökök, a baloldalon pedig Vértessy és a koronaőrök. A portréhűség fontos az ilyen történeti dolgokon. A háttérben látható többek között Deák Ferenc és Majláth György országbíró. A berlini kongresszus domborművén Andrássy szemközt áll az ülő helyzet-

jöjjön elsőként a városban egy olyan sétatér, ahol a társadalom különféle rangú és rendű emberei találkozhatnak egymással⁵, s azt remélte, hogy ha majd sokan megfordulnak a sétányon, ez a társadalmi különbségek csökkenését, sőt, fokozatos felszámolódását is eredményezi majd. Miután azonban 1846-ban kialakították a Sétateret, azt sorra kisajátították az aktuális uralkodó elitiek, és meghatározott politikai üzenetek közvetítésére használták.⁶ Az 1848-as forradalom és szabadságharc utáni időszakban a Sétatér – hiszen a szabadságharc több vezetőjét, köztük gróf Batthyány Lajost az akkor még a közelben álló Újépület udvarán

végezték ki – a Habsburg elnyomásra emlékeztetett, 1900-at követően pedig a térré növelt terület meg is kapta az 1848-as eseményekre utaló Szabadság tér nevet. S bár szemben a közeli Kossuth térrrel, mely a rajta álló parlament révén állami funkciókhoz kötődött, ehhez pénzügyi funkciók kapcsolódtak, a századfordulón a térre a szabadságharcral való kapcsolatot erősítő szimbólumok kerültek.⁷

A trianoni békeszerződés új fejezetét nyitotta meg a tér politikai használatának. Az annak eltörlését követelő irredenta kultúra keretében 1921-ben négy szobrot állítottak fel a tér északi, félkör alakú végében. Nyu-

ben levő Bismarck-kal. A lovas szoborhoz való tanulmányom itt életnagyságú, Andrássy egy magyar ló hátán. Az eredetije kétszerese lesz az életnagyságúnak. Az eredeti nagyságúhoz a fal mellett lent a földön van egy tanulmányom, Andrássy feje. Természetes, hogy itt is fontos a portréhűség, de még intimitást is akarok belehozni a fejbe, ami tekintettel a méretekre, nem kis feladat. Gondolja csak el az egész alakot az eredeti nagyságban, s a tetején ezt a fejet... Mindenesetre arra kell törekednem, hogy élet legyen benne, s összehatásából intimitás sugározzék... (...)

– Ami a millenáris emlékművet illeti, annak elkészültéről nem mondhatok

biztos adatokat. Emberfeletti munka, a kontinens egyik legnagyobb méretű emlékműve. Három év alatt azonban készen lesz az egész. Most a tavasszal pedig fel fogunk állítani belőle egyes részleteket. Az egész emlékmű negyvenkét szoborműből fog állni, de hogy milyenekből, arról elég annyit mondanom, hogy vannak itt szobrok, melyek maguk hatvankét részletből állanak, mint például annál a bigánál a ló törzse egy, a rajta álló alak kettő, és így tovább. Fel a félkör tetejére jön a két allegorikus csoport, amit itt láthat, az egyik a harc, a másik a béke. Mindkettő bigán álló alak: az egyik egy erősen kifejezett görög harcosnak jobb felől hátra csavarodott

gat, Észak, Kelet és Dél kétméteres, allegorikus alakjai különféle történeti szimbólumok révén az országtól elszakított területeket ábrázolták. Aztán 1928-ban nagyjából a tér közepén elhelyezték az *Ereklyés országzászlót* – az irredenta kultúra egy másik darabját. A húsz méter magas pózna talapzaton állt, rajta az ország zászlaja, az eredeti szándék szerint félárbocra eresztve mindaddig, amíg az elszakított területek vissza nem kerülnek Magyarországhoz. A talapzat ugyanakkor magában foglalt egy ereklyetartót, amelybe a megcsonkított ország minden községéből, a történelmi Magyarország összes vármegyéjéből és fontos magyar történeti helyszí-

nekről származó földet zártak. Az 1930-as és 1940-es évek folyamán még további, hasonló szellemben fogant szobrokat is felállítottak a téren.

A második világháború után, amikor a hatalomra kerülő új politikai erő elutasította a szobrok és a nemzeti zászló által közvetített eszmét, alapvető változáson esett át ezeknek a szobroknak a helyzete. Alig tíz nappal azután, hogy a szovjet hadsereg felszabadította Budapestet, 1945. február 22-én a város polgármestere elrendelte egy szovjet hősi emlékmű felállítását. Az irredenta szobrok jó állapotban vészelték át Budapest

alakja, amint jobb kezébe fogott kígyóval csapkodja a száguldó lovakat; a másik a béke nemtője, pálmaágot tart a kezében. Az alsó két talapzat egyikére jön a vértanú halála, amelyhez Petőfit használtam föl. Sebesülten haldoklik a földön a költő, a géniusz zászlót borít testére. Jelszó: Gloria victis. Pandanja realiztikus csoport, a munka, egy magyar paraszt, amint két izmos ökörral szántja a földet.

– A főoszlop köré, amelynek tetején az angyal áll, jön a hét vezér lovas alakja, élükön Árpáddal, kinek lován most dolgoznak. A vasváz ott van középen. Az oszlopok közé jön a tizennégy király, ezeket már nem láthatja itt, mert

az öntödében vannak. Az oszlopsor alját tizennégy dombormű díszíti, melyek mindegyike a magyar históriából való nevezetes jelenetet ábrázol.

– Legvégül szeretném néhány szóban megkapni művész úr törekvéseit.

– Erről mit mondjak? Aki ismeri a dolgaimat, az tisztában van velem. Nem lehet azt szóval elmondani.

– Mégis, részemről fontosnak tartom a művész öntudatát jellemző szavakat, melyeket saját dolgairól, saját törekvéseiről mond.

– Hát röviden az én törekvésem is az, ami minden művészé, és nem is lehet más. Két szó: igaz érzés és gondolat. Ennél többet igazán nem tudok monda-

ostromát, így először nem is jött szóba a lerombolásuk, az új emlékmű helyét pedig az *Országzászló* mögött jelölték ki. Ez az elképzelés kettéosztotta volna a teret: az északi részen egymással szemben álltak volna az irredenta szobrok, mögöttük az országzászlóval, míg a szovjet hősi emlékmű a nyitott déli részre került volna. A hősi emlékmű azonban a szovjet városparancsnokság akaratából – hogy legyen elég hely katonai felvonulásokra – végül máshova került, az *Országzászlót* pedig leromboltatták. A *Szovjet hősi emlékművet* 1945. május 1-jén avatták fel, mai pozícióját azonban csak 1945 augusztusában nyerte el, amikor is eltávolították onnan az irredenta szobrokat.

Így 1945 után a tér politikai üzenetét – jóllehet eleinte irredenta szobrok félköre övezte⁸ – végül a szovjet emlékmű határozta meg. Neve változatlan maradt, azonban a szovjet emlékmű révén a hatalom ezt is átértelmezte: a Szabadság tér elnevezés ettől kezdve Magyarország Szovjetunió általi felszabadításának állított emléket. Ugyanakkor, bár az 1945-es szovjet felszabadítás megalapozta a szocialista rendszert, a Horthy-korszakkal ellentétben a meghatározó emlékmű felállítását nem követte további szobrok elhelyezése. Csupán egyetlen, munkás–paraszt-párt ábrázoló szocialista-realista szobor került a térre 1950-ben, a felszabadulás ötödik évfordulóján.⁹

ni. *Hogy a klasszikus dolgokat szeretem, azt már mondtam, azután meg elsősorban a derút keresem, a derút, mert ez a művészet hivatása... Én nem zárkózom el semmitől. Általában minden munka gyönyörködtet. (...) A művészet adjon derút, a nyomort meg hagyja a szocialistáknak...*

Stróbl Alajos

Sokáig kellett várakoznom rá, mert a nagy műterem egyik mellékhelyiségében egy tanítványával volt elfoglalva, aki, úgy látom, valami emlékművön dolgo-

zott. Csendesen üldögéltem a műterem egyik zugában, s csöndesen szemléltem az előttem ágaskodó hatalmas gipszoroszlánt, amely ekkor még megfejtetlen volt számomra, s a néhány fehérkabátos, agyagos és gipszporos embert, akik az új Liszt-szobron dolgoztak. A nagy oroszlánon kívül láttam még kisebbeket, valamint párducokat és tigriseket, s keményen törtem a fejemet, mi idézi fel bennem azt a különös hangulatot, mely a várakozás alatt tényleg erőt vett rajtam. Oroszlánszobrászat! kiáltottam, de csak akkor, amikor Stróbl a mellékhelyiségből kijöve felém tartott, fehér dolgozó kabátban, keskeny kis karimájú

Tizenegy évvel később, 1956-ban, a forradalomnak az emlékművek rombolásában megnyilvánuló politikai kommunikációja egyértelművé tette, hogy sokan – talán a többség, s közöttük részben még azok közül is számosan, akik, mint a zsidó lakosság, 1945-ben felszabadítóikként üdvözölték a szovjet katonákat –, eddigre már egyértelműen megszállásként élik meg a szovjet csapatok 1945-ös megérkezését. A Felvonulási téren álló Sztálin szobor ledöntése és teljes megsemmisítése mellett a Szabadság téren álló *Szovjet hősi emlékművet* is megromgálták, eltávolították róla a vörös csillagot és a szovjet címert, s a szobor tetejére, a csillag helyére a magyar zászlót tűzték ki. A forradalom

leverése után a Kádár-rezsim – ellentétben Rákossal és Horthyval – nem használta politikai szimbólumként a Szabadság teret, egyetlen újabb szobrot sem emeltetett oda. Szimbólumai és példaképei megválasztásával, s hogy a *Szovjet hősi emlékművet* helyreállította, a Sztálin-szobrot azonban nem, szimbolikusan is hangsúlyozta a szakítást a Rákosi-érával.

A rendszerváltás után a Szabadság tér szimbolikus használata egyszerre mutatott állandóságot és változást. Bár Harry Hill Bandholtz¹⁰ és Ronald Reagan újonnan felállított szobrai egyaránt megkérdőjelezték a tér szocialista narratíváját, a *Szovjet hősi emlékmű* – külpolitikai okokból, annak ellenére, hogy a lakosság kü-

zöld vadászkalappal a fején, méternyi hosszú szivarszípikával a kezében.

Miután a művész az iránt érdeklődött, hogy minek köszönheti szerencsését, lehetőleg röviden és világosan előadtam jövetelem célját. Udvarias szavakkal biztosított örömről, közben többször meglóbálta kalapját, nagyokat lendített hosszú szípkáján, füstfelhőket fújt, s megkínált egy általa »egyszerű szivarnak« nevezett portorikóval. Minden mozdulatát lelkéből eredő mély sóhajjal kísérte. (...)

Miután járkalni kezdtünk a műteremben, Stróbl heroikus gesztusok és mélységes sóhajok kíséretében a következőket mondta el:

– Most egy igen kedves dolgot csinállok. Építetek egy művész-otthont a Tátrában, vadászkastélyt toronnyal. Igen nevezetes helyen, ott, ahol a nagy Balassi Bálint meghalt. A Nagy-Kriván aljában. Gyönyörű vidék, kérem, gyönyörű, óriási hegyek, óriási fenyők, csupa fenyő és csupa szikla... Hogy oda jöjjenek a művészek nyáron friss erőt nyerni a szabad természetből, és különösen a gránitból. A gránitból! Mert ott minden gránitszikla. Oh, a szabad természet és a gránit! (...)

A problematikus oroszlán előtt megállva, a rébusz megfejtését a következőképpen kaptam.

lönböző csoportjainak, illetve politikai csoportosulásainak ahhoz való viszonya igencsak ellentmondásos¹¹ – máig változatlan formában a helyén maradt. Ugyanakkor a Jobbik, illetve a Fidesz újabb emlékművek emelésével, többek között a 2013-ban a református templomban elhelyezett Horthy Miklós-mellszoborral, igyekszik „ellensúlyozni” a szovjet emlékmű jelenlétét. A *Szovjet hősi emlékmű* teljes újraértelmezését azonban a 2012-es Alaptörvény Preambuluma¹² tette lehetővé, ugyanaz, ami a német megszállásnak emléket állító emlékmű felállításának jogi alapját is megteremtette. A többi szoborral és emlékművel ellentétben A *német megszállás áldozatainak emlékműve* a

tér hosszanti tengelyén kapott helyet, elvileg a szovjet „felszabadítási” emlékművet ellensúlyozandó, valójában azonban az elhelyezés révén a két emlékmű, azaz a két „megszállás” egymás mellé került. Többek értelmezésében¹³ így a Szabadság tér új, a név eredeti jelentésével ellentétes értelmet nyert, s hivatalosan a megszállás, azaz a szabadság elvesztésének a tere lett.

Az analóg működéstől a digitális felé

Mint nyilván sokan emlékeznek rá, a kormány 2013 utolsó napján hozta meg azt a határozatát, melyben

– *Éz itt kérem, a Kossuth-mauzóleumra jön, a tetejére. Éz kérem, egy száguldó, dühös oroszlán, a nemzet, vele rohan a géniusz, aki megszabadítja láncaitól, s maga előtt kergeti az ármányt, egy kígyót. Az oroszlán át van kötve láncokkal, de a láncok végét a géniusz fogja. Az oroszlán rohan, rohan, szinte kirúgja maga alól a földet... kirúgja... A géniusz repül, látja kérem, szárnyai vannak. A kezében fáklyát tart, amelyben minden halottak napján fog égni a gáz.*

– *Ki fogja meggyújtani?* – *kérdeztem.*

– *Majd meglátja, hogy égni fog – felelte Stróbl, aki azt hitte, hogy kétségbe*

vonom állítását. – Május, júniusra már készen is lesz, kérem. Lent a kriptában lesz Kossuth, amint ébred. Nem akarok halott Kossuthot csinálni. Csak legyen ő ébren. Márványból lesz a ravatalon, és ha ébred, az szimbolizálni fogja... szimbolizálni fogja, hogy Kossuth szelleme mindig ébren van, és itt van közöttünk, a magyar hazában. Mert én kérem, forradalmi művész vagyok!

– *Igazán?* – *kérdeztem kissé megdöbbenve. – Miért?*

– *Mert engem a 48–49 hipnotizál – felelte kitérő hévvel. – Talpra magyar! Azt mondom én, amit Petőfi mondott. Talpra magyar! Ezt fogom odaírni az*

elrendelte egy emlékmű felállítását a német megszállás hetvenedik évfordulója alkalmából.¹⁴ Ugyanezzel a mozdulattal nemzetgazdasági jelentőségűnek is nyilvánította a projektet, lehetővé téve, hogy az emlékművet a máskor szükséges engedélyek beszerzése nélkül, gyorsított eljárással állítsák fel. Ráadásul, mintha az eljárás illetően önkényessége nem lett volna elég ahhoz, hogy napnál világosabbá váljék, hogy egyre távolodunk Széchenyi eredeti „nyílt tér” elképzelésétől, az emlékmű koncepciójának megannyi belső ellentmondása és a terv esztétikai érték(telensége) sokak szemében nevetségessé tették ezt a fajta felülről lefelé való történetírást.

Az emlékmű – kezdeti elnevezése szerint *A német megszállás emlékműve*, majd *A német megszállás áldozatainak emlékműve* – megvalósításának és kivitelezésének hivatalos dokumentumai között alig volt található információ az emlékmű majdani megjelenésével kapcsolatban. Mindazonáltal az egyetlen elmosódott, nehezen kibogozható fekete-fehér kép és az alkotó szobrász, Párkányi Raab Péter¹⁵ ahhoz tartozó leírása elég volt ahhoz, hogy ellentünetések egész sorozata induljon el. Mind a kép, mind a szöveg azonnal felkerült az internetre, és az emlékmű ügye néhány órán belül a szó szoros értelmében vált vezető hírré minden fórumon. De mit is látunk

oroszlán alá. A vezéreszme a felszabadulás, amint az oroszlán, a nemzet eltépi láncait. A nemzet, a nemzet! Előre!

A Kossuth-mauzóleumba jön még Hungária alakja, amint ül a trónuson, előtte kétoldalt egy-egy perzsa párdúc lesz, a trónust őrzik. Perzsa párdúc, kérem. Hungária ül és gyászol. Egyik párdúc élesíti a körmeit, a másik ugrásra kész. Ez is allegória, kérem szépen.

Most a legkedvesebb dolgom a mauzóleum és a művészotthon. Tessék kérem megnézni, gipszből már itt készen is van a terve. Lesz egy várszerűen emelkedő torony, háromemeletes. Vadásztorony a XV. századból. Szeretném az író

és zenész urakat is ide meghívni. Hogy pihenjenek és erőt meríthessenek az élethez. A nyomorúságos anyagi viszonyokat és a nehéz megélhetést elfelejteni kissé... Hajajaj, ott a harmadik emeleten lesz egy szoba, fegyverszoba. Kérem, az ablakból lehet majd célba löni. Oh, jaj, gyönyörű vidék, ott van az Isten, ott vannak a naplementék, az ember érzi az Istent mindenütt. Lesz tiroli ház is.

Stróbl felindulástól remegő hangon beszélt, s mikor elhallgatott, még jobban széjjelnéztünk a műteremben. Az oroszlánt megtekintettük minden oldalról, továbbá a Kossuth-mauzóleum görög oszlopcsarnokát a „Szabadság, egyenlő-

tulajdonképpen ezen a szkennelt képen, és hogyan viszonyul ez a látvány Párkányi saját interpretációjához?

Párkányi Raab Péter megfogalmazásában¹⁶ „[a] kompozíció két fő elemből: német birodalmi sas és Gábrriel arkangyal alakjából, valamint egy több elemből, 13db [sic!] oszlopból, timpanonos és [sic!] architrávós kapuzatból és feliratokból áll.” Alakok kétségkívül láthatók a képen, ám a tollas lény (talán tényleg egy sas) és a szárnyas figura (talán tényleg egy angyal) mellett a kép bal sarkában feltűnik egy harmadik, rejtélyes alak is, esernyővel a kezében. Mit keres vajon ez az

alak a képen? S mit szimbolizál az esernyő? A nőiesség jelképe lenne, mint az ókori Görögországban, vagy a férfiasságé, mint egyes freudi elméletekben? Vagy egészen egyszerűen egy minden intencionalitást nélkülöző elem ez a kompozícióban? Alaposabban szemügyre véve a képet, egy görög templomra emlékeztető szerkezetet fedezhet fel a szemlélő. Ugyanakkor, mintha a hátul lévő oszlopok fatörzseket alkotva beleolvadnának a háttérbe. Mi akar ez lenni? Szürrealista festmény? Vagy főhajtás valamely klasszikus szürrealista festő előtt? Párkányi Raab szövege¹⁷ a kompozíció szimbolikájának magyarázatával folytatja a leírást: „Elnyomó és elnyomott, megszálló és

ség, testvériség” felirással és csillaggal, a párducokat, néhány portrét, s régebbi dolgait. (...)

– Legvégül szeretném néhány szóban megkapni művész úr művészi princípiumait és törekvéseit.

Stróbl hallgatott, s kis idő múlva hozzám fordult:

– Mi az, kérem?

Újra elmondtam óhajom, s mivel kitérőleg válaszolt, hozzátettem: – Ré szemről fontosnak tartom a művész öntudatát jellemző szavakat, melyeket saját dolgairól, saját törekvéseiről mond.

– Hát kérem, először is a nemzeti eszme domborodjék ki, és azután legyen

a szoborban erő. De ez csak akkor lesz, ezt csak akkor fogják megérteni, s csak akkor fogják nálunk tudni, hogy mi a jó szobrászat, ha nálunk is lesz gipsz-múzeum. Miért? azért, mert addig olyanok vagyunk, mint Belgrádban, vagy nem tudom, hol. Mert a gipsz-múzeumban látni szép szobrokat, és az emberek megtanulják, mi a jó szobrászat. Drezdában van a legszebb gipsz-múzeum, azért is van ott erős szobrászat (...)

Közel hajolt hozzám, és őszinte lelkesedéssel, ünnepélyes hangon folytatta:

– És a nemzeti eszme domborodjék ki. Meg aztán erő, de persze, akiben nincs, az hiába... Meg szerkezet. Az

megszállott [sic!] jelenik meg... Két kultúra jelenik meg: az egyik, mely úgy gondolja, hogy erősebb (de mindenképpen agresszívebb) fölértéknyosul... rátelepszik és lecsap a másik szelidebb, lágyabb vonalú alakra, Magyarországot képviselő, megtestesítő Gábrriel arkangyal figurájára, aki a kultúrtörténetben, vallástörténetben Isten embere, Isten ereje az Isteni erő.” A naiv szemlélő azonban sem a tollas teremtményt nem tudja Németországgal azonosítani, sem a szárnyas alakot az áldozatul esett Magyarországot szimbolizáló Gábrriel arkangyallal. Habár a képen felseljük némi feszültség a sötét madár és a világos alak között, akár azt is sugallhatja a látvány, hogy a világos figura üdvözli a madarat, vagy

esetleg imádkozik hozzá. Bizonyos értelemben a háromszöggel keretezett madár szinte megkoronázza a négyszögletes konstrukció közé helyezett figurát: a háromszög egyfajta tetőt képez a négyszögön. Párkányi leírásához visszatérve, a szobrász Budapest tágabb értelemben vett kontextusába helyezi az emlékművet. Mint kifejti: „Gábrriel arkangyal alakjának, szobrászati megformálásának magyarországi és budapesti vonatkozása: a Hősök terén lévő királyaink és a Hét vezér közötti oszlopon elhelyezkedő főalak. Ez a főalak itt, a Hősök terén a felhők között jár. Az én kompozíciómban leigázott, a földre kerül”. A folytatásban Párkányi Raab sorra veszi azokat az elemeket, amelyek szán-

ősforráshoz kell visszamenni, onnan venni a formát, és azt teletölteni nemzeti eszmével. Mert hiába, az már el van ismerve, hogy azok tudtak a legtöbbet. Az utókor már elismerte. Azok tökéleteset csináltak. Hogy gondoljunk mi arra, hogy jobbat csináljunk? Csak vissza az ősforráshoz, kérem, egy Pheidias, egy óriás, egy Praxiteles, egy óriás, egy Lysippos, a Nagy Sándor szobrása, egy óriás. Erő, igen, erő, de még más is kell a szobrászathoz: szellemi képesség. Ami volt a régiekben, egy Leonardóban, aki író, szobrász, festő, mérnök, zenész, zenész! Mik vagyunk mi, törpék! Egy Lysippos – Stróbl mély

tisztelettel emelte meg kis karimájú zöld vadászkalapját – egy óriás, az ő árnyékában szeretné fűródni. Nemzeti eszme, erő, szellemi képesség! Ez a fő. A többit aztán bízzuk az utókorra. Azt hiszem, a jövőendő magyar szobrászat is úgy lesz erős, ha ilyen lesz. Forma legyen és erő! Ezt akarom én. No de erről sokat kellene beszélni.

Fülep Lajos: A művészet forradalmától a nagy forradalomig. Cikkek, tanulmányok. Szerkesztette Timár Árpád. Magvető, 1974. I. kötet. 73–80 és 89–98. Első megjelenés: Modern Művészet, 1905.

Párkányi Raab terve

déka szerint az angyal leigázására utalnak: először is, ellentétben a Hősök terén álló oszlopsorral, az oszlopok itt töröttek, romosak; azután a Szabadság téri angyalnak hiányzik az egyik szárnya, nem tud repülni; harmadsorban pedig – szemben a Hősök tere angyalával, aki büszkén a magasba emeli a magyar koronát – itt kihull az országalma az angyal kezéből. A képet tanulmányozva zavarba ejtőnek tetszenek ezek a ki-

jelentések: az oszlopokat alig látjuk töredékesnek, a madár szárnya pedig inkább tűnik sérültnek, mint az álló alaké, és sem alma, sem semmilyen egyéb tárgy nem látszik kiesni az angyal kezéből. A *Millenniumi emlékmű* és Párkányi Raab emlékműve közötti összefüggések egyáltalán nem világosak. Végül Párkányi Raab a következőkre jut: „*Léptékében az angyal mérete legyőzhetetlennek tűnik a sashoz képest... Jelezni kell, hogy kivel vagyunk,*

az adott helyzetben ki a jó és ki a rossz. Félélmeket soha nem a nagyobbtól, hanem az agresszívebbtől érzünk. A két alak nincs kapcsolatban, nem érintik meg egymást, így számítok a néző fejében a térképezésre”¹⁸. Mindezzel, mint látjuk, Párkányi Raab mintha teljes mértékben félreértette és elszámolta volna magát az emlékmű egyértelműségét illetően – legalábbis ami az emlékmű vázlatos és nyers látványtervét illeti.

Ezek után mi a helyzet A német megszállás áldozatainak ténylegesen megvalósult emlékművével? A felállítását elrendelő határozat után alig több mint három hónappal, április 8-án megkezdett, majd – a kormány eredeti szándéka szempontjából – meglehetősen megkésett, július 20-i befejezésig eltelt időszakban fokozatosan tárult fel az emlékmű véglegesnek szánt ideológiai és esztétikai formája. Jóllehet az emlékmű részleteit tekintve nagyrészt hüén követi Párkányi Raab eredeti tervét, jelentős – minden valószínűség szerint statikai okokból végrehajtott – változtatások is megfigyelhetők. Miközben az emlékmű végleges helyét háttal a szovjet hősi emlékműnek nyerte el egy mélygarázs bejárata és egy közepes forgalmú út mellett, méretében a megvalósult kompozíció lényegesen lecsökkent, s így a tervezettnél jóval alacsonyabb emlékművet szinte el-

nyomják a szobor fölél magasodó fák. Azaz – ahogy György Péter fogalmazott egy interjúban¹⁹ –, az emlékmű „nagynak kicsi”, amitől – hiszen mintegy a szovjet hősi emlékmű riválisaként jelenik meg²⁰ – többek ismételtelen komikusnak élék meg azt.

Az elkészült emlékmű ugyanakkor nem oszlatja el a szobor körül felvetődő kétségeket, sőt, további, sokszor egymásnak ellentmondó értelmezéseknek adott alapot. Párkányi Raab maga is tovább fokozta a már kialakult értetlenséget a *Heti Válasz* július 24-i számában adott, ismét ellentmondásos interjújával²¹. Ami a kompozíció egyes elemeit illeti, szinte kivétel nélkül minden részletét elemzésnek vetették alá: a sas, az angyal, az oszlopok, még a felirat is szemantikai vizsgálatok tárgya lett a bal- és jobboldali sajtóban egyaránt. Az emlékmű leghevesebb vitát kiváltó eleme minden kétséget kizáróan a sas figurája. Párkányi Raab Péter eredeti értelmezése szerint a tollas lény a német birodalmi sasnak felel meg.²² Orbán Viktor is ezt az értelmezést sulykolta, amikor a sast Németországhoz kötötte²³. Az ábrázolás anatómia problémái, és a mellett a mulatságos tény mellett, hogy ennek a sasnak mintha térdei is lennének, több művészettörténész is vitatta ezt az értelmezést. Rényi András²⁴ és Dávid Katalin²⁵ – utóbbi a Magyar Művészeti Akadémia Fidesz-közeli tagja – egyaránt azt ál-

lította, hogy a német birodalmi sas címerállat, és mint ilyen, teljesen felesleges módon az egész német nemzet elleni támadásként van jelen. Párkányi Raab úgy reagált erre, hogy megpróbált kihátrálni korábbi álláspontjából, és kijelentette, hogy bár a leírás azt sugallja, hogy a sas a német birodalmi sas, az „a valóságban nem az, mert – mivel nem akartam egy népet megbélyegezni – nem a német címerállatot vettem mintának, hanem átformáltam az alakját”²⁶. Akkor tehát ez az átformált sas valami másra utal? Párkányi Raab hallgat a lehetséges új definícióról. A leginkább lesújtó kritika Marosi Ernő művészettörténészről érkezett: a *Történelmi emlékezet és historiográfia* címmel (az MTA Filozófiai Intézete szervezésében) megtartott konferencián Marosi Johann Nepomuk Ender *Borúra derü – A Magyar Tudomány Akadémia allegóriája* (1831) című festményét tárgyalta. Ezen Hébe, az ifjúság görög istennője a tudomány és a művészet italával kínálja a magyar nemzetet, amelyet – meghökkentő módon – egy sas jelenít meg. A sas tehát akár Magyarországot is szimbolizálhatja.

Az angyal figurája ugyanígy igen sokféleképpen értelmezhető. Míg Párkányi Raab²⁷ Gábrriel arkangyalt Magyarországgal azonosította a szobor leírásában, Orbán²⁸ már nem

A megvalósult emlékmű (fotó Gábor Sára)

úgy beszélt az angyalról, mint ami az ártatlan államra, hanem mint ami az ártatlan áldozatokra utal. Utóbb aztán Párkányi Raab²⁹ – feltehetően megpróbálva lavírozni a korábbi értelmezése és a között, hogy Orbán később az áldozatokat állította a középpontba – bevezetett egy új főalapot a történetbe: az angyalról áthelyezte a hangsúlyt az angyal kezében lévő országalmára, és ezt értelmezte az állam, az államon keresztül pedig az áldozatok megjelenítéseként. Miközben a jobboldal meglepő módon lényegében nem reagált Orbán értelmezésére, Rényi András³⁰ művészettörténész azt emelte ki, hogy az ikonográfia szabályai szerint az angyal nem lehet az áldozatok alle-

góriája, a romák képviselői – Dávid Katalinhoz hasonlóan³¹ – arra világítottak rá, hogy Gábrriel arkangyal az isteni akaratot jelképezi.³² Számukra az angyal és a sas egymás mellé helyezése azt sugallja, hogy a soá isteni elrendelésből történt.

Hogyan állunk hát *A német megszállás áldozatainak emlékművével*? Vajon a sas Németországot jelenti? Vagy csupán egy madár, amely messziről emlékeztet a német birodalmi sásra? Netán Magyarországra utal? És mi a helyzet az angyallal? Az ártatlan magyar állam szimbóluma lenne? Vagy a magyar áldozatoké? És mit jelentenek az oszlopok? Párkányi Raab szerint az oszlopok „lehetnek emberek, életek, melyek most már töredékek, de lehettek volna teljesek”³³. De hogyan utalhatnak az oszlopok az áldozatokra, ha azok – mint Rényi³⁴ rámutatott – hagyományosan az átmenetiséget és nem a tragédia pillanatát szimbolizálják? És egyáltalán, kik az áldozatok? Vajon ebben a tekintetben eligazít a felirat? Míg „*A német megszállás áldozatainak emlékműve*” felirat a timpanont szegélyezi, kisebb betűkkel egy másik felirat is szerepel az emlékművön, az egyik oszlop oldalán magyar, angol, héber, német és orosz nyelven: „*Az áldozatok emlékére*”. Vagyis nemhogy megvilágítana bármit is, a felirat csak tovább fokozza a zavart:

Radnóti Zoltán rabbi szerint a héber szöveg nemcsak a szórendjét tekintve helytelen, de a „korban” (זְבָרָה) szót is hibásan használja, az ugyanis elsősorban állatáldozatokra és nem emberi áldozatokra vonatkozik.³⁵ Továbbra is kérdés tehát, hogy vajon kinek is szentelték ezt az emlékművet. Minden magyarra, köztük üldözőkre és üldözöttekre együtt vonatkozna? Mindannyiukra úgy kellene tekintenünk, mint áldozatokra?

Nem csupán kérdések vetődtek fel 2014-ben: miután az éj leple alatt végül befejezték *A német megszállás áldozatainak emlékművét*, megszapordtak a téren a tiltakozó akciók is. Miközben a tiltakozók folyamatosan változtatták a szobor „képét”, július 23-án a hatóságok mintegy feltették a koronát az alkotásra azzal, hogy térfigyelő kamerákat helyeztek el mögötte. A kamerák és a nagy számban szolgálatot teljesítő rendőrök jelenléte a téren drasztikusan átírták *A német megszállás áldozatainak emlékműve* már így is épp elég bonyolult struktúráját: a Magyar Liberális Párt szerint a tér biztosításának költsége 2014. július 22-ig 88,3 millió forintba került³⁶. E mozzanat fényében a „nemzetgazdasági szempontból fontos beruházás” mint nemzetbiztonsági projekt értékelődik át, a térfigyelő kamerák által rögzített felvételek pedig az emlékmű digitális történetéről is mesélnek.

A digitális gyakorlatoktól az analóg (ellen)akciókig

A német megszállás áldozatainak emlékműve története azonban nem ér véget a megvalósítás ellentmondásos folyamatával. A felfogást, miszerint a nyilvános műalkotások társadalmi aktivitások olyan metszéspontjai, ahol az alkotók (létrehozók) nem határoznak meg jobban egy emlékművet, mint a nagyközönség (befogadók),³⁷ Párkányi emlékműve esetében különösen fontos figyelembe venni. Itt ugyanis a „szerzőség politikája”³⁸ és a „nézőség politikája”³⁹ félreérthetetlenül összemosódik, miáltal az egész vállalkozás a „részvételi örökség”⁴⁰ felé tolódik el.

Miután Szakály Sándor (az emlékművet elrendelő határozat másnapján, 2014. január 1-jén létrehozott VERITAS Történetkutató Intézet főigazgatója) a magyar zsidók 1941-es Ukrajnába történt deportálását január 17-én „inkább idegenrendészeti eljárásnak” nevezte, és különösen azután, hogy január 19-én nyilvánosságra kerültek az emlékmű hivatalos tervei, tiltakozássorozat vette kezdetét, amely formáját és módszerét tekintve gyökeresen különbözött minden korábbi budapesti akciótól. Persze 2014 során a tiltakozások hagyományos, régóta bevett változataira is sor került: politikai akciók mellett művészi happeningeket is tartottak – ilyen volt az

a hatalmas tükör, amelyet a *Kréta*kör állított fel az emlékmű előtt, vagy Monhor Viktória performansa, aki egy széken ülve 18 percen át üvöltött –, de ismeretlen személyek egy fekete textilre írt „Gyászoljuk a demokráciát” felirattal is kiegészítették a szobrot, civilek pedig tojással hajigálták meg az emlékművet.⁴¹ Január 22-én azonban valami egészen érdekes dolog történt. Az azóta alig ötven évesen elhunyt Dániel Júlia, akkoriban állástalan középiskolai tanár *A Holokauszt az én történetem* is címmel Facebook-eseményt kezdeményezett, amelyben azt indítványozta ismerőseinek, hogy január 26-át tekintsék valóban a holokauszt emléknapijának, és árásszák el az internetet személyes holokauszt-történetekkel. Richardson és Hessey⁴² a Facebookon megjelenő emlékek passzív vagy dinamikus jellegét tárgyalva azt állította, hogy a közösségi oldalak lehetővé teszik az én online megosztását és archiválását. Vajon *A Holokauszt az én történetem* is nevű Facebook-esemény is hasonló célokat szolgált? A kezdeményező nem egy valódi eseményre hívta meg az ismerőseit valamely fizikailag létező helyre, hanem arra kérte őket, hogy a kibertérben cselekedjenek, méghozzá ugyanazon a napon. Azt kérte az ismerőseitől, akik csatlakoztak az eseményhez, hogy tegyenek ki egy posztot egy szerettükről, aki a soá áldozata volt, mondják el, milyen vi-

szony fűzi őket az adott személyhez, mesélik el, amit az illető halálának körülményeiről, helyéről tudnak, nevezzék néven az illetőt, osszanak meg fotókat és bármilyen olyan részletet, amit fontosnak tartanak vele kapcsolatban.⁴³ Mintha csak arra törekedett volna, hogy személyesen bemutassa a második világháború áldozatait, és hogy elmondja, hogy zsidók voltak.

A Szabadság téren hús-vér résztvevőkkel zajló, kisebb tiltakozással párhuzamosan Eörsi Mátyás, az egykori SzDSz vezető alakja is elindított egy Facebook-csoportot *A Holokauszt és a családom* néven. Akárcsak a Facebook-esemény, ez a csoport is arra bátorította a tagjait, hogy mondják el holokauszt-történeteiket. A mássikkal ellentétben azonban *A Holokauszt és a családom* csoportként jött létre, ahol az adminisztrátoroktól kellett engedélyt kérni a csatlakozáshoz. Jóllehet a csoport nyilvános, van moderátora, aki ellenőrzi, hogy mi jelenik meg az oldalon. A csoportleírás szerint: „Mindenkinek, minden magyarnak: zsidó, sváb, szlovák, szerb, román, roma, horvát és minden egyéb származású magyarnak, még azoknak is, akik Árpád apjukkal jöttek be a Vereckei-hágón van egy-egy története a családjáról a vészidőszak idejéből”. Majd így folytatódik a leírás: „Az utóbbi időben »hála« a kormány

emlékezetpolitikájának egyre-másra kerülnek napvilágra eddig elhallgatott, vagy a családi titokban maradó történetek, amelyeknek nem szabadna felejtésbe merülniük. Ezért nyitottam ezt a csoportot, hasznos lenne nekünk, gyerekeink és unokáink számára, ha minél több történetet olvashatnának erről a sötét korszakról”⁴⁴. Majd, mintha csupán praktikus kérdésekről lenne szó, Eörsi igyekszik bátorítani és meggyőzni azokat, akiket riasztana a csoport nyilvánossága. Kijelenti, hogy „a csoport egyik célja, hogy szakítsunk a hallgatás kultúrájával. Szüleink, nagyszüleink megpróbálkoztak azzal, hogy elrejtik zsidóságukat, nem beszélnek szenvedéseikről, láthattuk és láthatjuk ma is, hova vezetett ez. Elfogadhatatlannak tartjuk, hogy az áldozatok leszármazottai hallgatnak, és a bűnösök utódjai hangoskodnak”⁴⁵. Azoknak, akik a csoport feltételei mellett nem merik elmondani a történetüket, az adminisztrátorok felajánlják az anonim megosztás lehetőségét. Ezután, mintha csak ez a bekezdés minden félelmet eloszlatott volna, német mintára hivatkozva meghívják az áldozatok és az elkövetők leszármazottait is, és mindenféle politikai nézet képviselőit. A leírás családi történetek megosztását kéri, és ígéretet tesz, hogy a gorombaságokat és az illetlen beszédet kiszűrik. Érdekes, hogy a csoport létrehozásakor a csoportleírás ismétlődő részeket tartalmazott: az olykor kissé kaotikus mondatok

mintha a hatvanas éveiben járó, magasan kvalifikált jogász szerző sietségét és izgatottságát tükrözték volna. Mintha felindulásból és erős érzelmeiktől vezérelve cselekedett volna. Ez a szöveg – amellet, hogy hitet tesz az elődök hallgatásának megtörése mellett –, ha nem is teljesen nyíltan és szándékosan, de a szerző zsidó származását is felfedi. De vajon szükséges-e két hasonló „csoportosulás” jelenléte a Facebookon? Vagy mindez a véletlen műve lett volna csupán? Lehetséges lenne, hogy *A Holokauszt és a családom* csoport kezdeményezője ne tudott volna *A Holokauszt az én történetem is* esemény létezéséről? Netán más célközönséghez jutott el az egyik, mint a másik vagy a Facebook-esemény és a moderált Facebook-csoport különbsége akkora jelentőségű, hogy ezek értelmet adnak a kettő párhuzamos jelenlétének a Facebook-on?

Ráadásul e Facebook-esemény és -csoport megjelenése után nem sokkal létrejött egy *Holokauszt – vállaljuk fel, ami történt* elnevezésű Facebook-közösség is. Egy csoporttal ellentétben a Facebook-on egy közösségnek automatikusan tagja lesz, aki jelzi, hogy neki „tetszik” az oldal. A névjegyben szereplő meglehetősen szűkszavú bemutatkozás – „Nézzünk szembe a tényekkel...”⁴⁶ – mintha azt sugallná, hogy amit a kormány művel, nemcsak azokat keseríti el, akik emlékezni akarnak a saját felmenőik

sz szenvedéseire, hanem azokat is, akik szeretnének szembenézni Magyarország felelősségével. De vajon miért nem árulnak el többet az elképzeléseikről? Talán attól félnek, hogy nem lesz érdeklődés a kezdeményezés iránt? Vagy tartanak az agresszív kommentektől, amelyek tagadják Magyarország felelősségét?

Mindössze két és fél hét leforgása alatt tehát három egészen különös dolog is történt az interneten. Amíg *A Holokauszt az én történetem is* Facebook-esemény és a *Holokauszt – vállaljuk fel, ami történt* Facebook-közösség nehezen érte el az embereket (az előbbinek csak 338 „vendége”, az utóbbinak 65 „like”-ja van),⁴⁷ addig *A Holokauszt és a családom* Facebook-csoport viharos gyorsasággal hódította meg a közösségi médiát. 2016 áprilisában a csoportnak 7100 tagja volt, ami nemcsak a demonstrációk változó természetéről árulkodik, de jelez egy egészen új iránti társadalmi – vagy legalábbis szubkulturális – igényt is. *A Holokauszt és a családom* alapítója szerint a siker kulcsa a szigorú moderálás, ami feltétlenül „biztonságosabb” tereppé tette a csoportot, aminek köszönhetően inkább hajlandók megnyílni a tagok, és elmondani személyes, fájdalmas emlékeiket. A csoport létrehozása után több százan osztották meg személyes és családi történe-

teiket – melyek egy része korábban soha és semmilyen formában nem került nyilvánosságra –, sőt halottaik fotóit is megmutatták a több mint 7000 tagnak, illetve posztjaik olvasóinak. Ráadásul nem csak zsidók mesélték el történeteiket. Megszólalnak szemtanúk is, és elmesélnék embertársaik üldöztetéséből olyan helyzeteket, amelyeknek tanúi voltak, és olyanok is, akik maguk segítették az üldözötteket. De akadnak a csoport tagjai között olyanok is, akik egyszerűen csak együttéreznek az üldözöttekkel és leszármazottaikkal, és úgy érzik, mindez az ő problémájuk is, s szeretnék elismerni a felelősséget, amit Magyarország visel azon polgáraiért, akik a véskorszak áldozataul estek. De ha valóban vannak

Magyarországnak olyan polgárai, illetve olyan magyarul író-olvasó emberek, akár az ország határain kívül, akikben van igény arra, hogy szembenézzenek Magyarország második világháborús felelősségével, akkor a kifejezetten e célnak szentelt Facebook-esemény és -közösség miért nem lett sikeres?

Garde-Hansen és társai⁴⁸ azt hangsúlyozzák, hogy a digitális emlékezés, különösen a közösségi oldalakat részben az teszi vonzóvá, hogy lehetőséget adnak tagjaiknak arra, hogy új módon és fogalmakban gondolkozzanak. A létrehozók és a fogyasztók kategóriái, a kollektív és az egyedi, miként a nyilvános és

Eleven emlékmű (fotó Gábor Sára)

a zárt kategóriáit felülírják a hagyományos szociológiai fogalmak kombinációi. De miközben a digitális térben valóban jól látható, hogy az emlékezés gyakorlata személyesebbé válik, illetve megjelenik az új közösségi hálózat révén egy újfajta kollektivitás, úgy látszik, sem a Facebook-esemény, sem a Facebook-közösség nem kapott ebben szerepet. Habár *A Holokauszt az én történetem* is szervezőjének – mint megtudtuk tőle – az volt az elképzelése, hogy a kezdeményezése segítségével ellensúlyozza azokat a hangokat, amelyek szerint a holokauszt-emlékév és egyáltalán a soá mint olyan csupán néhány ember magánügye, a „puszta jajongást” is el akarta kerülni. Azt szerette volna, ha az emberek egész egyszerűen szembesülnek a vézskorszak jelenlétével. Mint elmondta, ezért döntött úgy, hogy eseményt, nem pedig csoportot hoz létre. Ezzel együtt úgy értékelte, hogy az esemény nagyobb sikerét mégis az teremtette meg, hogy az lehetőséget adott a közös „sírásra”, és olyan felületet biztosít, ahol az emberek átérezhetik közös sorsuk összetartó erejét. Ellentétben *A Holokauszt az én történetem* is Facebook-esemény, amely egyszeri alkalom volt, és mint ilyen, lényegében betöltötte a feladatát, a *Holokauszt – vállaljuk fel, ami történt* Facebook-közösség szervezői mintha rejtőzködtek volna. A közösség oldalán nemigen található

információ arról, hogy ki kezdeményezte, és ki viseli a gondját. Ez minden bizonnyal azokat is eltántorítja, akik esetleg megtalálják az oldalt. De talán azt is jelzi, hogy a szervezők sem teljes odaadással vesznek részt a kezdeményezésben: még kutatásunk céljából sem sikerült kapcsolatba lépnünk velük.

Másfél hónapig szüneteltek a tiltakozó akciók, mígnem március 23-án flashmob szerveződött a Szabadság téren. Az *Eleven emlékmű – az én történelmem* elnevezésű tiltakozást a Facebookon kezdték el, és nagy számban vettek részt rajta az emlékmű helyszínén. A szervezők egyfelől teremteni akartak „a közösségi médiában közös felületeket arra, hogy alulról szerveződve megindulhasson [a személyes] történetek cseréje, a párbeszéd”, de azt is kérték, hogy a „flashmobra hozzunk magunkkal egy-egy emlékkövet, emlékmécset, kis keresztet vagy olyan személyes tárgyat, amely kifejezi érzelmeinket, személyes érintettségünket”⁴⁹. Ezzel kiterjesztették online aktivitásukat, és a csoport tagjai „valós” személyekként is megjelentek a „valós” nyilvános térben. Akciójuk nyomai – mint ha csak egy zsidó temetőben a síron – ott maradtak a téren: a következő hetekben egy kalap és más tárgyak, emlékmécsek és emlékkövek vonták magukra a járókelők figyelmét. Minden szervezett esemény nélkül vált a hely „grassroot-memorial”-lá, valódi, alulról kezdeményezett kö-

zösségi emlékművé,⁵⁰ s létrejött egy azóta is élő olyan „spontán szentély”⁵¹, amelyet sokan felkerestek, máig felkeresnek: látogatók évek óta újabb és újabb relikviákat is elhelyeznek, mi több, a helyszínen aktivistáik mintegy „spontán tárlatvezetést” tartva rendszeresen tájékoztatják az arra tévedő turistákat az emlékhely és a tárgyak mibenlétéről.

Az emlékmű munkálatainak április 8-i megkezdése után a virtuális és „valódi” cselekvések tovább közeledtek egymáshoz. Május 4-én *A Holokauszt és a családom* Facebook-csoport oldalán megosztott történeteket két színész és két színésznő valódi felolvasóest keretében adta elő a Rumbach Sebestyén utcai romos zsinagóga épületében. A zsúfolásig telt teremben megtartott, kétórás eseményt a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület szervezte, videofelvétel is készült, melyet nem sokkal később a YouTube-ra is feltöltöttek. *A Holokauszt és a családom* ezzel egyidejűleg *A Holokauszt és a családom – üzenetek, keresések, ajánlások, kérdések stb.* néven, az első kiegészítéseként újabb csoportot indított. A második csoportot azért hozták létre, mert a tagok sok olyan kommentet akartak kipoztolni, amelyek a fő oldal keretei közé nem fértek be. Ráadásul a családi történetek megosztásán túl a tagok arra is sze-

rették volna használni a csoportot, hogy kapcsolatba lépjenek az egyes családi történetek szereplőivel, vagy hogy egyszerűen megbeszéljék az eredeti témához kapcsolódó napi eseményeket, könyveket, filmeket stb. A második oldalt ezen igények kielégítésére hívták életre.

Nem egészen két héttel az első felolvasás után, ahogy közeledett a magyarországi deportálások hetvenedik évfordulója, újabb felolvasásra került sor. Mint a május 13-i rendezvény meghívójának címe hirdeti: „*ideje van annak már régen, hogy ezek a sok évtizedekig titkolt történetek megszólaljanak végre, és helyet kapjanak a sok kimondott, vagy éppen elüvöltött mondatok között*”⁵². Ezúttal azonban maguk a szerzők is lehetőséget kaptak, hogy felolvassák saját szövegeiket, színészek, a helyszínt és a segítséget ajánló Centrál Színház színészei, illetve írók csak azokat helyettesítették, akik nem akartak maguk állni a közönség elé. A felolvasó-maraton az eredeti tervek szerint délután hatól éjfélig tartott volna, de végül hajnali kettőkor ért véget úgy, hogy az egyre gyarapodó közönség tagjai lezárásként gyásmécseket gyújtottak közösen. A 350 férőhelyes nézőteret pedig sokszorosan megtöltötte a közönség: bár részben cserélődtek, voltak, akik elmentek, azokat mások, még hozzá egyre többen helyettesítették, s egy idő után sokaknak csak állóhely jutott.⁵³

A második felolvasás napján Hosszú Gyula – aki korábban középiskolai történelemtanárként dolgozott, s egy soáról szóló tankönyv szerzője is – pár barátjával Facebook-eseményt szervezve emlékünnepekre hívták meg barátait a Szabadság térre. A *Menetrend – 1944* a vidéki zsidók deportálásáról emlékezett meg: „*Menetrend – 1944: minden este 8 és 9 óra között a Szabadság tér Sas utcai sarkánál lévő szökőkút melletti kis füves kertben. A kezdeményezés lényege a csend, tehát semmiféle beszéd vagy program nem lesz; táblák lesznek egyre nagyobb számban, amelyek minden egyes napon megjelenik az aznap elhurcoltak száma és annak a városnak a neve, ahonnan a deportáló szerelvények elindultak. Egy további, mindennap köztünk levő táblán a deportálások rövid történeti összefoglalása lesz látható. Minden estére összegyűjtjük azoknak a falvaknak, városoknak a nevét, melyek gettóiból, házaiból az aznapi áldozatokat a gyűjtőtáborba hurcolták*”⁵⁴. Csaknem két hónapon át minden este összegyűltek a fűvön az emberek, ácsorogtak, olvasták a minden nappal szaporodó táblákra kiírt rettenetes számokat, mécseseket gyűjtöttek, kavicsokra írták a deportálások során meggyilkolt családtagjaik neveit, a településeket, ahonnan elhurcolták őket. A csend adott hangot a jelenlétüknek, s ad azóta is minden évben a deportáltak utolsó napjának évfordulóján,

július 9-én, amikor ismét összegyűlnek a megemlékezni kívánók.

A *Menetrend – 1944* projekt 2014-es lezárulása előtt más projektek is elkezdődtek: a Nyílt Társadalom Archívum által szervezett *Csillagos házak napja* a 220 000 budapesti zsidó 1944 tavaszi kényszerlakhelyre, mintegy 2000 épületbe történő összeköltöztetésére emlékeztetett, azokra az időkre, amikor ezekre a házakra is felkerült a sárga csillag, amelyet a két hónappal korábbi rendelet értelmében az oda újonnan bezsúfolt lakók már ruhájukon is viselni kényszerültek. Mint a szervezők a szórólapjukon írják: „*a város lakóival, a ma kulturális intézetként, színházként, közintézményként működő egykori lakóházak vezetőivel, művészével közösen megemlékezést szervezünk a még álló 1600 egykori Csillagos háznál. A megemlékezések kora délelőttől késő estig, többnyire a házak előtt, lehetőleg a ma ott lakók részvételével zajlanak. Az eseménysorozat legfontosabb célja, hogy a város lakói számára láthatóvá, ha lehet, megkerülhetetlenné tegye a mindnyájunkat érintő évfordulót*”⁵⁵. A házak falára könnyen fölrakható, ingyenes emléktáblákat is osztottak. Jóllehet a *Csillagos házak* projektet hivatalosan a Nyílt Társadalom Alapítvány kezdeményezte, illetve pénzügyi támogatást is nyújtott hozzá, a megemlékezések különlegességét mégis az

adta, hogy elsősorban aktivisták és az épületek lakói valósították meg. Az események, amelyekre az egykor megjelölt, 1600 épület nagyjából öt százalékánál (múzeumokban, zsinagógákban, iskolákban, levéltárakban stb.) került sor, sok szempontból másként alakultak, sokszor sokkal személyesebbek lettek, mint ahogy azt a szervezők előzőleg elképzelték: a lakók levéltári forrásokból adatokat gyűjtöttek a házukban élt üldözöttekről, eredményeiket bemutatták a lakótársaiknak, zsidó és nem zsidó lakók osztották meg saját korabeli emlékeiket és történeteiket, vagy olvasták fel a ház már elhunyt lakóiét, ugyanakkor voltak olyanok is, akik zsidó süteményeket sütöttek, mások verseket olvastak, illetve zenéltek. A városi térben zajló megemlékezésekkel párhuzamosan a projekt kezdeményezői egy honlapot is létrehoztak (<http://www.yellowstarhouses.org>), amely nemcsak a budapesti Csillagos házak történetét dokumentálja, hanem működtet egy interaktív térképet is, az egyes házak ismertetésével. Ugyanakkor a virtuális térben való megemlékezés nem állt meg a szervezők honlapjánál: voltak olyan házak, amelyekben nemcsak, hogy felvételt is készítettek saját megemlékezésükről, de azt rövidesen feltöltötték a YouTube-ra is⁵⁶. Mintha azok, akik korábban – akaratlanul vagy szándékosan – hallgatási fogadalmat tettek,

egyszerre stratégiát váltottak volna: sokaknak láthatóan jólesett a „coming out”. Ez a projekt maga volt az alulról kezdeményezett történetírás gyakorlatának a mintapéldája.

Összegzés

Írásunkban azt mutattuk be, hogy a régi és az új technika révén közvetített emlékek hogyan vagy hogyan nem kapcsolódnak egymáshoz. Először *A német megszállás áldozatainak emlékműve* helyszínének alakulásáról adtunk várostörténeti beszámolót, és ennek során használtuk a nyílt és zárt tér fogalmát, továbbá felvázoltuk a háttérrel ahhoz, hogy elemezzük az emlékmű meg-(nem)-közelíthetőségét (szimbolikus és szó szerinti értelemben is). Amellett érveltünk, hogy *A német megszállás áldozatainak emlékműve* több szempontból is megközelíthetetlen: a helyszín szerencsétlen megválasztása mellett a megvalósítás folyamatából kizárták a nyilvános vita lehetőségét, a sok vonatkozásban zavaros ikonográfia értelmezhetlenné tette a történeti üzenetet, nyitva hagyva végső soron azt a kérdést is, hogy tulajdonképpen kinek szentelték az emlékművet (vagyis kiket tekintenek az emlékmű felállító a német megszállás áldozatainak). Azt is bemutattuk, hogy az elérhetetlenség milyen válaszokat váltott ki a digitális térben, elérhetőbbé téve a

városi térben is az emlékművet – még ha ellenakciókon keresztül is.

A kérdés mindenestre adja magát: vajon tekinthetjük-e ezt az esetet az emlékek felszabadítását eredményező sikertörténetnek? Vajon mondhatjuk-e azt, hogy a digitális emlékezet megjelenése végső soron biztosította a virtuális és a tényleges történelemhez való, addig hiányzó hozzáférést? Bár az *Eleven emlékmű* és *A német megszállás áldozatainak emlékműve* mind a mai napig egymás mellett élnek a téren, miáltal a Szabadság tér Budapest egyik legizgalmasabb terévé vált, jelen írás szerzői a magyar emlékezetpolitika korábbi tendenciáit továbbra is változatlanak látják. S bár a vizsgált Facebook oldalak és a körjük szerveződött

emlékezetközösségek között vannak máig aktívak, aktivitásuk mértéke csökkent: nemcsak *A Holokauszt és a családom* Facebook-oldal csoporttevékenysége hagyott jelentősen alább a történetek könyv formában való megjelentetése⁵⁷ után, de a legfrissebb hírek szerint⁵⁸ a magyar kormány egy újabb emlékmű felállítását tervezi a Szabadság téren, melyet a szovjet megszállás emlékének szentelnének, és már a tervei is majdnem készen állnak. Csak remélhetjük, hogy ezúttal is tanúi lehetünk majd a digitális és városi tér közötti össze- (nem)-kapcsolódásoknak, „oldásoknak és kötéseknak”.

FORDÍTOTTA NAGY MÓNICA
ZSUZSANNA

IRODALOM

- A Holokauszt az én történetem is 2014. <https://www.facebook.com/events/576480282426099/> (Utoljára letöltve: 2016.01.07.)
- A Holokauszt és a családom 2014. <https://www.facebook.com/groups/holokauszt.csaladom/> (Utoljára letöltve: 2016.01.07.)
- Bishop, Claire 2012. *Artificial Hells: Participatory Art and the Politics of Spectatorship*. London: Verso.
- Bolter, Jay David és Richard Grusin 2001. *Remediation: Understanding New Media*. Cambridge: MIT Press.
- Botos Tamás 2017. Újabb emlékművet kap a Szabadság tér: félmilliárdból épül egy fekete gránit obelisz. 444, február 6. https://444.hu/2017/02/06/ujabb-emlekmuvet-kap-a-szabadsag-ter-felmilliardbol-epul-egy-fekete-granit-obelisz (Utoljára letöltve: 2017.06.22.)
- Connerton, Paul 1989. *How Societies Remember*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Csillagos házak 2014. <https://www.facebook.com/csillagoshazak/?fref=ts> (Utoljára letöltve: 2016.01.07.)
- Czene Gábor 2014. Maradnak, amíg az emlékmű marad. *Népszabadság*, augusztus 9. <http://nol.hu/belfold/maradnak-amig-az-emlekmu-marad-1479149> (Utoljára letöltve: 2014.01.13.)

- Czenkli Dorka 2014. György Péter a Szabadság téri szoborról. *Magyar Narancs*, július 22. <http://magyarnarancs.hu/kultura/gyorgy-peter-a-szabadsag-ter-i-szoborrol-91023> (Utoljára letöltve: 2015.01.13.)
- Eleven emlékmű – az én történelmem 2014. <https://www.facebook.com/ElevenEmlkmu/?fref=ts> (Utoljára letöltve: 2016.01.07.)
- Fenyves Katalin (ed.) 2015. *A holokauszt és a család*. Budapest, Park Kiadó.
- Garde-Hansen, Joanne 2011. *Media and Memory*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Garde-Hansen, Joanne, Adrew Hoskins & Anna Reading 2009. *Save As ... Digital Memories*. Basingstoke and New York: Palgrave.
- Gerő András: A megszállások tere – A német megszállás tervezett emlékművéről, in *Magyar Narancs*, 2014/3 (01.16.)
- Giaccardi, Elisa 2012. *Heritage and Social Media: Understanding Heritage in a Participatory Culture*. London: Routledge.
- Hajek Andrea, Christine Lohmeier & Christian Pentzold 2016. *Memory in a Mediated World*. Basingstoke and New York: Palgrave.
- Haldrup, Michael és Baerenholdt, Jorgen Ole 2015. Heritage as Performance, Pp. 52–68, in Waterton és Watson (eds.): *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research*, Basingstoke: Palgrave.
- Holokauszt – vállaljuk fel, ami történt 2014. <https://www.facebook.com/Holokauszt-v%C3%A1llaljuk-fel-ami-t%C3%B6rt%C3%A9nt-208310329367423/> (Utoljára letöltve: 2016.01.07.)
- Hoskins, Andrew 2001. New Memory: Mediating History. *Historical Journal of Film, Radio and Television* 21/4:333–346.
- Hoskins, Andrew 2011. Media, Memory, Metaphor: Remembering and the Connective Turn. *Parallax* 17/4:19–31.
- Hutton, Patrick H. 1993. Placing Memory in Contemporary Historiography, Pp. 1–26 in Patrick Hutton: *History As An Art Of Memory*. Hannover/London: University Press of New England.
- Huyssen, Andreas 2003. *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford: Stanford University Press.
- Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium 2013. *Magyar Közlöny*, december 31. <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/mk13225.pdf> (Utoljára letöltve: 2016.01.07.)
- Kunt Gergely, Szegő Dóri és Vajda Júlia 2013. Political Communication Narrated in Vandalising Monuments. *Socialni Studia* 4:35–56.
- Margry, P. J. és Christina Sanchez Carretero 2011. *Grassroots Memorials: The Politics of Memorializing Traumatic Death*. New York: Berghahn.
- Mélyi József 2014. Bekerítve. A Szabadság téri emlékmű és a megszállás. *Magyar Narancs*, április 17.
- Menetrend – 1944. <https://www.facebook.com/events/240467446153060> (Utoljára letöltve: 2016.01.07.)
- Nadkarni, Maya 2006. The Death of Socialism and the Afterlife of its Monuments, Pp. 193–208 in Katharine Hodgkin, Susannah Radstone (ed.): *Memory, History, Nation: Contested Pasts*. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers.
- Orbán Viktor 2014. Levél Dávid Katalinnak. <http://www.origo.hu/attached/>

- 20140430davidk.pdf (Utoljára letöltve: 2014.01.12.)
- Párkányi Raab Péter 2014. *Műleírás*, 2014. <https://drive.google.com/file/d/0B4gcb6t1VP3eRHU2UodRWFgzQTQ/edit> (Utoljára letöltve: 2015.01.08.)
- Pótó János 2003. *Az emlékeztetés helyei: emlékművek és politika*. Budapest, Osiris.
- Radnóti, Zoltán 2014. Itt a nemtörődöm-ség és a cinizmus netovábbja... *Zolirabbi*, július 21. <http://rabbi.zsinagoga.net/2014/07/21/itt-a-nemtorodomseg-es-a-cinizmus-netovabbja/> (Utoljára letöltve: 2015.01.13.)
- Rényi András 2014. *Hogyan emlékeznek az emlékművek?* november 29. <https://www.youtube.com/watch?v=epPasOTL8Zo> (Utoljára letöltve: 2015.01.10.)
- Rév István 2005. *Retroactive Justice. Prehistory of Post-Communism*. Stanford: Stanford University Press.
- Richardson, Kathleen és Sue Hessey 2009. Archiving the Self? Facebook as Biography of Social and Relational Memory. *Journal of Information, Communication and Ethics in Society* 7/1:25–38.
- Santino, Jack 2006. *Spontaneous Shrines and the Public Memorialization of Death*. New York and Basingstoke: Palgrave.
- Schumacher, Thomas G. 1995. This Is a Sampling Sport: Digital Sampling, Rap Music and the Law in Cultural Production. *Media, Culture & Society* 17:253–73.
- Smith, Laurajana 2006. The Discourse of Heritage, Pp. 11–43, in Smith: *The Uses of Heritage*, London and New York: Routledge.
- Sturovics Andi 2014. A német megszállási emlékmű feliratai. *Pilpul.net*, július 22. <http://pilpul.net/komoly/nemet-megszallasi-emlekmue-feliratai> (Utoljára letöltve: 2015.01.13.)
- Sümegei Noémi 2014. A sasról és az angyalról. *Heti Válasz*, június 25. <http://valasz.hu/kultura/a-sasrol-es-az-angyalrol-101212> (Utoljára letöltve: 2015.01.13.)
- Székely Juli 2013. Hacking the history in Budapest: public monuments as forms of an alternative messaging system. *International Journal of Tourism and Anthropology* 3/2:184–199.
- Szőnyi Szilárd 2014. „Ez nem holokauszt-emlékmű”. *Heti Válasz*, július 23. <http://valasz.hu/itthon/ez-nem-holokauszt-emlekmue-102296> (Utoljára letöltve: 2015.01.13.) VI. Szív u. 42. – Megemlékezés a Csillagos házak napján, <https://www.youtube.com/watch?v=zDIWoRfSm8> (Utoljára letöltve: 2017.10.10.)
- Zichy Antal 1997. *Gróf Széchenyi István beszédei. Összegyűjtötte s jegyzetekkel kísérte Zichy Antal*. II kötet. Budapest.
- Zukin, Sharon 1996. *The Cultures of Cities*. Cambridge: Blackwell.

JEGYZETEK

1. A Holokauszt és a családom, A Holokauszt áldozatainak és túlélőinek oldala, A Holokauszt az én történetem is, Holokauszt – vállaljuk fel, ami történt, A Roma Holokauszt és a családom, Pycsába a náci emlékművel, Eleven Emlékmű, Menetrend
2. A tényleges és virtuális (digitális) emlékezésnek mára komoly szakirodalma van (pl. Bolter 2001, Garde-Hansen et

- al. 2009, Garde-Hansen 2011, Hajek et al. 2016, Hoskins 2001 és 2011), s esetünk ebből a szempontból is elemezhető. Fontosabbnak érezvén magát az elemzett esetet, jelen írásunkban erre csak lábjegyzetben utalunk.
3. Részletesebben ld. Mélyi 2010.
 4. Erről részletesebben ld. pl. Zukin 1996.
 5. Idézi Zichy 1997, 236.
 6. A téri reprezentáció társadalmi, politikai és kulturális jelentőségértől lásd pl. Connerton 1989, Hutton 1993, Huyssen 2003, Rév 2005, Nadkarni 2006.
 7. 1905-ben Budapest városa felvetette egy Batthyány miniszterelnöknek szentelt emlékmű, illetve egy örökmécses felállításának ötletét (az utóbbi 1926-ban készült el).
 8. Ld. bővebben Pótó 2003, 56. és 112.
 9. Egy másik példányát 1949-ben, Sztálin 70. születésnapjára elküldték Moszkvába.
 10. Bandholtz 1919–1920-ban a Szövetséges Katonai Misszió parancsnokságának amerikai képviselője volt Magyarországon, az ő feladata volt a magyar hadsereg leszerelése és a szerb és román seregek visszavonulásának felügyelete. A szobrot eredetileg 1935-ben állították fel, a szocialista éra alatt eltüntették a térről, majd 1989-ben visszaállították.
 11. Ezt az ellentmondásosságot az emlékmű használata is leképezi: azt, hogy az egykori kommunisták számára máig is fontos az emlékmű, mutatja, hogy ők továbbra is rendszeresen tartanak ott megemlékezéseket. Mások viszont provokációnak tekintik a jelenlétét: többször is megrongálták, pl. 1992-ben szkinhedek fel akarták robbantani, a revizionisták mozgalma pedig 2002-ben követelte a szobor lerombolását, míg a Magyarok Világszövetsége 2007-ben vert fel sátrat a szobor tövében azzal, hogy addig ott maradnak, míg Antal Károly emlékművét el nem távolítják onnan. A sátrat egy idő után ugyan lebontották, a feszültség azonban azóta sem szűnt meg.
 12. A Preambulum azon kijelentésére gondolunk, hogy Magyarország az 1944-es német megszállás és 1990 között nem volt független állam, így az ezen időszak alatt elkövetett bűnökért sem felelős.
 13. Vö. pl. Gerő 2014.
 14. Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium 2013 rendelete.
 15. Aznap, amikor az emlékmű felállításáról szóló intézkedés megjelent, a kormány szerződést kötött Párkányi Raabbal, hogy készítse el a szobor leírását, koncepcióját és tervét. A megbízás határideje 2014. január 3-án járt le.
 16. Ld. Párkányi 2014, 18.
 17. Ld. Párkányi 2014, 18.
 18. Ld. Párkányi 2014, 19.
 19. Ld. Czenkli 2014.
 20. Erről bővebben ld. Mélyi 2014.
 21. Ld. Szőnyi 2014.
 22. Ld. Párkányi 2014, 18.
 23. Ld. Orbán Viktor 2014.
 24. Ld. Rényi András 2014.
 25. Ld. Sümegi 2014.
 26. Ld. Szőnyi 2014.
 27. Ld. Párkányi 2014.
 28. Ld. Orbán 2014.
 29. Ld. Szőnyi 2014.
 30. Ld. Rényi András 2014.

31. Ld. Sümegi 2014.
32. Ld. S. N. 2014.
33. Ld. Párkányi 2014.
34. Ld. Rényi 2014.
35. Vö. Radnóti 2014. Azóta ugyanakkor több érvet is felsorakoztattak a „korban” szó használata mellett és ellen. Bővebben lásd Sturovics 2015.
36. Ld. Czene 2014.
37. Lásd ehhez pl. az örökség értelmezését mint diskurzust (Smith 2006) vagy performanszt (Haldrup és Baerenholdt 2015).
38. Ld. Schumacher 1995.
39. Ld. Bishop 2012.
40. Ld. Giaccardi 2012.
41. Az emlékművek újraértelmezéseiről lásd még Kunt et al. 2013 és Székely 2013.
42. Ld. Richardson and Hesse, 2009, 25.
43. Ld. Facebook/A Holokauszt az én történetem is/Leírás 2014.
44. Ld. Facebook/A Holokauszt és a család/Leírás 2014.
45. Ld. Facebook/A Holokauszt és a család/Leírás 2014.
46. Ld. Facebook/Holokauszt – vállaljuk fel, ami történt/Névjegy 2014.
47. 2017. június 25-i adatok.
48. Ld. Garde-Hansen et al. 2009.
49. Ld. Facebook/ Eleven emlékmű – az én történelmem/Leírás 2014.
50. Vö. Margry és Sanchez-Carratero 2011.
51. Vö. Santino 2006.
52. Vö. A felolvasó-maraton felhívása, 2014.
53. Később könyv formában is megjelent az est anyaga (Fenyves 2015).
54. Vö. Facebook/Menetrend – 1944.
55. Ld. Csillagos házak 2014.
56. Vö. pl. VI. kerület Szív u. 42.
57. Ld. Fenyves 2015.
58. Ld. Botos 2017.

© Fortepan, Hámori Gyula

© Fortepan, Hámori Gyula

Várady Szabolcs

LATOR-CENTO

*a kilencvenéves
-ból és -nek*

A kert a víz ragyog a föld
Áttetsző ködben háború
Társtalanul és konokul
Férfikor tél ez az a perc
Fehér-izzáson szénsötét
Vak szembe sajduló sugallat
Fénytelen és árnyéktalan
Múlékony fészkeiden át
Valami szándék ébredéz
Azon a szikrázó lapályon
Gyerekkor ingovány a kert
Az édenkerti virradat
És robbanások szívverések
Felgyűrődik és kisimul
Maradék védhetetlen élet
A szív a hús a csont aszály
Hegek szabdalta pusztá tér
Mikor kormozva csonkig égnek
Mindenből belső fény világít
Váratlan kegyelem

Branczeiz Anna

TÉRISZONY

Már tizennégy éves volt.
Nem akarta, hogy segítsenek neki,
egyedül is le tudta győzni a tériszonyát –
amikor eszébe jutott egy éve halott apja,
levitte a kutyát sétálni és elintézte a bevásárlást,
bevette az esti adag nyugtatóját,
egyedül is ki tudta nyitni a szárnyas ablakot.
A perselyére gondolt, ami lecsúszott a párkányról,
és a halott apjára az ablakban,
most úgy állt a párkányon, mint ő,
egyedül is le tudta győzni a tériszonyát –
nem tudja, meddig tartott a zuhanás,
mert még azelőtt elvesztette az eszméletét,
hogy kiugrott volna.

A TANÁR ÚR NÉVTÁBLÁJA

A harmadik emeleten nincs
már senki, csak a Tanár úr
névtáblája. Leülök a padra és nézem,
mikor ér fel a lift és sétál végig a Tanár úr
megint a folyosón.
Aztán rájövök, hogy egy éve meghalt.
Valahogy semmi sem olyan –

Mindennap büntudatom van,
nem szeretem a változásokat,
csak vissza akarom kapni –

Ha lépteket hallok,
felülök, eltakarom az arcom,
az ujjaim közül lesem, ahogy leszedik
a falról a Tanár úr névtábláját.

APÁM ÖRÖKSÉGE

Apám azt üvöltötte anyámnak,
elment a józan esze,
pedig ő is hülyét csinált magából,
mint most én, aki azt mondom,
mindenki kész idióta,
csak én kezeltetem magam –
hányás közben arra gondolok,
legközelebb több hörgőtágítóval próbálkozom,
és azt üvöltöm anyámnak,
elment a józan esze,
mindenki bolond és gyarló –
apámnak könnyű volt elrontani.
Nekem ki kell hánynom a szégyent.

AMIKOR GYÓGYSZEREZTEK

Fáradtabb vagyok, mint tegnap reggel.
Igaz, amikor gyógyszereztek,
arra sem emlékeztem, mit mondtam az előbb;
mintha nem találkoztam volna
a savanyú képű öreg szomszédoddal,
aki hallotta a tévében, hogy a menekült
gyerek veszélyes, jön a bökővel;
és mert nem volt erőm ellenkezni,
legalább elhittem, hogy törvénytörő volt
a tanár úr öngyilkossága;
nem kérdeztem megszállottan,
a velünk szemben élő anya
miért húzott zsákot újszülött lányának fejére;
nem érdekelt a sarkon álló
velem egyidős kurva, aki alkoholistá
apjáról beszélt; tompán vettem tudomásul,
miért vertek meg egy egyetemistát
egy Esterházy-könyv miatt.

© Fortepan, Hámosi Gyula

Majdnem kalauz

Kosztolányi Dezső emlékére

Eszembe jut az a fiatalember, aki tizenkilenc évvel ezelőtt, 1998 nyarán ült velem szemben, és sírt. Ezt az egy mondatot ismételte: „German people are terrible”. Fiatal néger, a berlini metróon.

Még jóformán el sem kezdtem, máris meg kell állnom. Pontosítanom kell. Berlinben és a többi német nagyvárosban nem metró közlekedik, hanem U-Bahn. Én a 9-es U-Bahnra szálltam fel a Zoo, vagyis Állatkert állomáson. És nem néger, mert ezt a szót ma már csak rasszisták írják le, hanem afrikai. Lehet, hogy nem Afrikában született, hanem más földrészen, de akkor is afrikai. Kérdeztem tőle a 9-es U-Bahnon angolul, hogy hová valósi, de ő csak azt mondogatta, miközben ömlöttek a könnyei: „German people are terrible”.

Nehéz lett volna meggyőzni őt a Zoo és a Kurfürstendamm között, hogy nem minden német szörnyű, hanem csak egyik-másik, és még azok sem egyformán szörnyűek. Még nehezebb lett volna elmagyarázni, hogy a szörnyű emberek nem mindig németek, hanem egészen különböző nemzetiségűek lehetnek. Jóval könnyebb lett volna értésére adnom, hogy én sem vagyok német, vagyis nem tartozom a – szerinte – szörnyű emberek közé, és ezáltal cinkosság, afféle pillanatnyi testvériség jöhetett volna létre kettőnk között, de ezzel a lehetőséggel nem éltem.

Egyrészt érdekesebbnek tartottam, ha az afrikai fiatalember engem is németnek, azaz őslakos berlininek hisz, és ebben a hiszemben sírja el nekem, hogy a németek szörnyűek. Másrészt németnek egyáltalán nem éreztem magamat, de berlini lakosnak valamelyest igen. Akkoriban ott éltem, ismertem a várost, beszéltem a nyelvet. A kiejtésem alapján egy igazi berlini persze azonnal észrevehette, hogy jövevény vagyok, de ahhoz képest, hogy jövevény voltam, nem keltettem feltűnően idegenszerű benyomást. Előfordult, hogy osztráknak néztek, amire nagyon büszke voltam. Az osztrákok nem

egészen németek, de már majdnem. Akkoriban hallottam először azt a bölcs mondást, amely szerint a németeket és az osztrákokat a közös nyelv választja el. Meg azt a másikat, amely szerint az osztrákok is magyarok, csak éppen németül beszélnek.

Mindezt aligha magyarázhattam volna el a zokogó afrikai fiatalembernek a 9-es U-Bahnon. Különbön sem magyarázatra lett volna szüksége, hanem vigaszra, megnyugtatóra. Úgy látszik, valaki nemrég megbántotta. Valaki valami gonoszat művelt vele. Meg kellene tudnom, mi történt. Megkérdeztem tőle angolul, mi baja. Tudok-e segíteni rajta? De ő csak sírt, rázkódott a válla, és azt a mondatot ismételte, amelyet már kétszer leírtam. Harmadszor nem fogom leírni.

A szerelvény éppen elhagyta a Berliner Strasse, vagyis a Berlini út állomást. A Berlini út – nevéből következően – olyan út, amely Berlinbe visz. Egyszer utánanéztem: Berlinben legalább húsz olyan út van, amely azt ígéri, hogy Berlinbe visz. Ez a tény sokmindent elárul a város szerkezetéről és fejlődéséről. Berlin úgy kebelezte be a környező településeket, amelyek főutcáját rendszerint Berlini útnak nevezték, hogy évtizedekig nem tudta megemészteni őket. Olyan régi brandenburgi falvak, amelyeket nem gyalult le az NDK-s népi demokratikus településfejlesztés, Nyugat-Berlin külső részein található. Mindegyiküket egy-egy Berlini út köti össze a tulajdonképpeni várossal, amelyről nem mindig könnyű megmondani, hol kezdődik, és hol végződik.

Ez itt a wilmersdorfi Berliner Strasse, vagyis mai szemmel nézve majdnem a város közepén van. A következő állomás a Bundesplatz, vagyis Szövetségi tér, amely Németország jelenlegi államformájáról van elnevezve. Ott kiszállok.

Mi történhetett vele? Megütötték? Kirabolták? Kidobták valahonét?

Megkérdezem tőle angolul: volna-e kedve meginni velem egy korsó sört? A Bundesplatzon van egy jó hely, a „Zum Nussbaum”, vagyis „A diófához” címzett kocsmá, ahol a törzsvendégek méterre rendelhetik a sört. Ki van rakva a méterrúd, és aki egyszerre annyi korsó sört rendel, amennyi az egy méterbe befér (vagyis négyet), az kedvezményben részesül. De ezt úgysem magyarázhattam volna el neki. Még az sem biztos, hogy a vallása megengedi neki a sör fogyasztását.

Egyszer a 2-tes U-Bahnon elegyedtem szóba egy kiugrott szerzetessel, aki arra kért, hogy kísérem el a Zoo állomás drogsegélyhelyére, mert ha egyedül megy, hatalmába keríti a szorongás. Őt is meghívtam egy korsó sörre, és hosszasan mesélte az életét, mielőtt a segélyhely bejáratánál elköszöntem volna tőle. Érdekes élete volt, de azt majd máskor fogom megírni. Egyelőre van épp elég gondom az afrikai fiatalemberrel.

Most már németül kérdeztem tőle: „Megiszol velem egy korsó sört?” Erre is csak annyit mondott: „German people are terrible”. A szerelvény lassított, a géphang megszólalt: „Bundesplatz”. Leszálltam. Az illetőt nem láttam soha többé.

Nem vagyok megelégedve az iménti befejezéssel. Sutának, elnagyolt-nak érzem. Az sem hozhatom fel mentségül, hogy a színtiszta valóságot akartam elbeszélni. Színtiszta valóság nincs is, csak homályos, szubjektív emlékképeink vannak, továbbá azok a szavak, mondatok, amelyekbe megpróbáljuk belegyömöszölni őket, többnyire sikertelenül.

A „Zum Nussbaum”, vagyis „A diófához” címzett kocsmában kiderült, hogy az afrikai fiatalember nem ismer sem étel-, sem italfogyasztási tilalmakat, és nem tekinti ildomtalanásznak, ha a porosz fővárosban bajor búzasört, hozzá nürnbergi kolbászkákat fogyasztunk.

Az is kiderült, hogy egy méterbe adott esetben nem négy, hanem öt korsó sör is beleférhet, a búzasört ugyanis karcsúbb és magasabb ivóedénybe töltik, mint a berlini sört. Berlini sörből természetesen nemcsak egyféle van: a Fal lebontása után talán csak a sörfogyasztás terén őrződött meg a város hajdani kettéosztottsága. Wilmersdorf, amelynek egyik kocsmájában ülök az afrikai fiatalemberrel, masszívan Nyugat-Berlin. Az előző hétvégén Wilmersdorf főterén, a Fehrbelliner Platzon, ahol bolhapiac volt, én pedig teáscsészéket kerestem, és megtaláltam Aquinó Szent Tamás műveinek harminckét kötetes kiadását, egy idős orosz házaspár megkérdezte tőlem: „Eto jescso Vosztoz ili uzse Zapad?” Azt rögtön észrevették, hogy kelet-európai vagyok, és meg fogom érteni, ha oroszul kérdeznek tőlem valamit, de azt már nem tudták megállapítani, hogy ez még Kelet-e vagy már Nyugat. Mutattam a szomszédos vendéglő teraszát: láthatják, hogy mindenki Schultheisst iszik. Ebből aztán ők is értettek, noha látszott rajtuk, hogy a Lichtenbergben és Marzahnban fogyasztott Kindlhez vannak szokva.

Ez derült ki a méterrúdról és a München környéki búzasöréről.

Az afrikai fiatalemberről pedig a fentiekén kívül az is kiderült, hogy nemcsak németül nem tud egy szót sem, hanem az angoltudása is gyenge lábakon áll. Eredetileg úgy képzeltem, hogy csak azt a négy angol szót ismeri, amelyeket az U-Bahnban ismételtetett, és azokkal próbálja kifejezni az emberi létezés tartalmának kimeríthetetlen készleteit. Azt akarja mondani, hogy szülőhazájában teherautósofőr volt, és helyette azt mondja, hogy a németek szörnyűek. Azt akarja mondani, hogy a nürnbergi kolbászka nem

rossz, de az ő kedvenc étele a kókusztejben főzött fulufulu-hal, és helyette azt mondja, hogy a németek szörnyűek. Azt akarja mondani, hogy a természet megismerésében a történések elvei, például a hatás és az ellenhatás egyformaságának elve a mozgás átvitelében, egyszersmind természettörvények is, mert az ész használata ilyenkor elméleti jellegű, és helyette azt mondja, hogy a németek szörnyűek.

Ilyen helyzetben válik a megértés izgalmassá, lélegzetelállító kalanddá. A négy szót ismételtető másik személy mindinkább olyan lesz, mint az ókorban a jósláshoz alkalmazott madár, amelynek egyhangú rikácsolásából kell nekünk – a jövőmondónak – kihallanunk a jövő kecsegtető vagy rémületes történéseit. Az egyhangúan rikácsoló madár ugyanakkor az a másik ember, aki segítségért fordul hozzánk. A mi döntéseinken múlik a jövője, azon, hogy helyesen értelmezzük-e rikácsolását.

Aztán rájöttem, hogy ilyen módon afféle sötét bőrű Kaspar Hausert formálnék az afrikai fiatalemberből, akit olyan hatalmas rejtély övez, hogy az többszörösen túlnő rajta, és elvonja a figyelmet nemcsak a személyről, hanem a megértésről mint gesztusról és cselekedetről is. Elégedjünk meg annyival, hogy afrikai fiatalemberünk egyáltalán nem tud németül, és angolul is csak néhány tucat szót ismer. Azokat variálja, nem túl leleményesen. Nem derül ki a szavaiból semmi. Hiába értem őket külön-külön, együtt az egésznek nincs értelme.

Erre figyeltem, az el nem túlzott leleményre. Továbbá a Diófa berendezésére. A falak tele voltak régi zománcablákkal, amelyeken olyasféle feliratok voltak olvashatók, mint például „Női öltöző”, vagy „Vadászgörény-futtatásra kijelölt terület”, vagy „A hátsó udvarban kéregetni szigorúan tilos!” Ezenkívül arra is figyeltem, hogyan eszi az afrikai fiatalember a nürnbergi kolbászkát. Úgy ette, hogy közben belemártogatta a sörbe, a mustárt pedig az ujjá hegyéről nyalta le, miután megrágta és lenyelte a korsó peremére illesztett citromkarikát. Ezért azt már nem vettem észre, és utólag sem idézhetem fel, mikor kezdett az anyanyelvén beszélni. Most, hogy elgondolkodom rajta, még azt is lehetségesnek tartom, hogy mindvégig az anyanyelvén beszélt, én pedig hibás, töredezett angolságnak hittem az ő hibátlan, összefüggő, anyanyelvű kijelentéseit.

Raadásul egy idő múlva mintha kezdtem volna érteni, miről van szó. Olyasmit mondott, hogy volt neki egy barátnője, aki otthagya őt egy másik férfi kedvéért. És hogy ez a férfi még csak nem is német volt, pedig a németek szörnyűek, hanem kalauz volt, vasúti kalauz, vagy legalábbis majdnem kalauz. Szórakozottan közbevettem, hogy egy német férfi is lehet majd-

nem kalauz, és akkor döbbsentem rá, hogy az afrikai fiatalember anyanyelvén mondom ezt.

Magam sem értem, hogyan kerülhetett erre sor.

Van egy barátom, Andrásnak hívják, ő mesélte, hogy egyszer, amikor dramaturg volt egy koppenhágai színházban, és pénzre volt szüksége, beállt egy nemzetközi konferencián szinkrontolmácsnak. Jól tud angolul, franciául és németül: e három nyelv közül kettőt kellett a harmadikra tolmácsolnia. Aztán kiderült, hogy olaszul is tud. Annyira fáradt volt már, hogy meg sem lepődött rajta. A harmadik nap vége felé azon vette észre magát, hogy egy koreai nyelvű hozzászólást tolmácsol portugálra vagy valami ahhoz hasonló újlatin nyelvre, és a konferencia újlatinnak látszó résztvevői, tolmácskészülékkel a fejükön, megértően bólogatnak.

De nem, rosszul emlékszem. András mindvégig angolra fordított, és nem volt nehéz kitalálnia, miféle közhelyek hangzanak el az általa jól, rosszul vagy sehogyan sem ismert nyelveken.

András nyelvi gátlástalanságában nincsen semmi érthetetlen. A Diófában kialakuló megértés viszont rejtély volt előttem. Talán a búzasörben volt egy olyan adalékanyag, amely pillanatokon belül megsokszorozza a nyelvérzéket?

Miközben azon törtem a fejemet, hogyan szerezhetné vissza az afrikai fiatalember a barátnőjét, akit elcsábított a majdnem kalauz, alig vettem észre, hogy az egy méter sörből húsz-húsz centiméter már elfogyott. Az afrikai fiatalember már a második citromkarikát majszolta kissé eltorzult arccal. De aztán rájöttem, hogy amit látok, az nem az agresszíven savanyú ízből adódó görcs az arcvonásokon, hanem ellenkezőleg, a megnyugvás, az egyre felhőtlenebbé váló derű kifejeződése.

Az afrikai fiatalember most már mosolygott, nevetgélt. A sör és a kolbász bennem a nyelvérzéket növelte a sokszorosára, neki pedig a jókedvet hozta meg. Felszabadítja a boldogsághormont!

Ezt gondoltam.

Ekkor a tekintetem a jobb kezére tévedt, és csak most vettem észre, hogy hiányzik a középső ujj. Egyszerre fogott el részvét és elborzadás. Mi történhetett? Baleset? Vagy törzsi háború?

Ami ezután történt, egyetlen pillanat műve volt, annyi idő, amennyi ahhoz kell, hogy a mondat végére kitegyem a pontot. Csakhogy, barátaim, a másik embert megérteni annyi, mint részecskéire bontani a pillanatot, megmutatni összetettségét annak, ami látszólag egyszerű és egyenmű.

Az afrikai fiatalember már nem mosolygott, nem nevetgélt. Elsötétült az arca. Valami megvillant az ölében. Csak én láttam, de én aztán nagyon jól. Egy vadászkés pengéje volt.

Ő pedig azt mondta az anyanyelvén...

De nem, ezt már nem is mondta ki hangosan, ezt már csak gondolta, én pedig leolvastam haragosan összeráncolt homlokáról a gondolatait. Azt olvastam le a sötét homlok ráncairól, hogy ő már soha többé nem tudja esküre emelni a jobb kezét, mert Lübarsban, a Börner-féle lovasiskolában egy ló leharapta az ujját, és ez a ló – neki bizonyítékai vannak rá – unokatestvére az én lovamnak, amelynek értéke három márka, ezért ő most a három márka értékű lovamat leszúrja, ha pedig a lovam nincs kéznél, akkor nekem adja meg jobb kéz helyett bal kézzel a kegyelemdöfést.

Harminckilenc éves koromig – ennyi idős voltam 1998 nyarán – összesen háromszor voltam közvetlen életveszélyben.

Egyszer tizennégy éves koromban Pesten át akartam kelni a Rottenbiller utcán, és csak azt vettem észre, hogy jobbról jön egy teherautó, azt már nem láttam, hogy a hátam mögött, balról is jön egy másik.

Egyszer tizenkilenc éves koromban a hódmezővásárhelyi laktanya kapusfülkéjében *A francia felvilágosodás morálfilozófiája* című gyűjteményből Szunyogh törzsőrmesternek felolvastam azt a Sade márki által írt eszme-futatót, amely szerint egy ember (akár másik ember, akár önmagunk) agyonlövéséhez elegendő indok, hogy van nálunk pisztoly, és az meg van töltve. Mire Szunyogh törzsőrmester elővette szolgálati pisztolyát, kibiztosította, a homlokom felé irányította, és azt mondta: szép dolog az elmélet, de nála van pisztoly, az meg van töltve, és ne reménykedjem abban, hogy öngyilkos akar lenni.

Egyszer harminchat éves koromban egy téli éjszaka harmadmagammal ültem egy nagy sebességgel haladó autóban, amely az úttestre fagyott jégrétegen megcsúszott, megpördült, és a szélvédőn keresztül láttam, amint az utat szegélyező meredek sziklafal teljes súlyával száguld felénk.

És most itt vagyok a Szövetségi téren, a Diófában. De vajon hol leszek egy óra múlva?

És még az is eszembe jutott: de hiszen én jártam Lübarsban! Régi brandenburgi falu Nyugat-Berlin peremén. Olyan, mintha arrafelé a napóleoni háborúk óta nem történt volna semmi. Annyi a változás, hogy a templom előtt van egy telefonfülke és egy buszmegálló. És tényleg, Lübars a kertészetéről és a lótenyésztéséről híres. Még a Börner-féle lovasiskoláról is volt némi halvány emlékem. Vízszintes póznákból van a kerítése, a póznák mögött

pedig, amikor arra jártam, ott állt egy szőke lány, és egy almásderes lovat csutakolt.

Igaz is: mi keresnivalóm volt nekem Lübarsban? Elképzelhető, hogy csakugyan van egy lovam? Még ezt sem tudom magamról?

Beszélgetőtársam elkapta a csuklómát az asztal alatt. Felugrani nem tudtam, feltűnést kelteni nem akartam. Lenyűgözve, rémülten, kábultan figyeltem a vadászkést, amellyel – tudtam – mindjárt közelebből is meg fogok ismerkedni.

Ebben a pillanatban kinyílt az ajtó, és belépett valaki. Egy nő. Egy fiatal nő. Ugyanaz a szőke lány, akit Lübarsban láttam. Odament a pulthoz, kérdezett valamit, aztán az asztalunk felé fordult, a szája elé kapta a kezét, felsikoltott, és kiszaladt. Az afrikai fiatalember elengedte a csuklómát, felugrott, és kirohant utána a térre. Nekem már csak annyi dolgom volt, hogy kifizessem az egy méter búzasört és az egy liter nürnbergi kolbászkát. A pultnál a csapos az őslakos berliniekre jellemző tájszólásban azt mondta, hogy jöjjenek máskor is. Én pedig a rám jellemző magyaros akcentussal azt feleltem, hogy akkor megyek legközelebb, amikor teljesen kalauz leszek, nem csak majdnem.

© Fortepan, Hámori Gyula

Nyerges Gábor Ádám

FÖLFÉNYLIK, MINTHA BELEKÖPÖTT

Magányos kis csillagunk, mely
mi más lehetne, mondjuk
esthajnal, vagy csak egy távoli,
innen nézve zavartalanul
duruzsolgató utasszállító repülő,
mely ebből a szögből épp úgy
fölfénylik, mintha beleköpött
rágógumi sziluettje volna egy
zavaroskék, koraesti árnyalatú
tó áttetsző vizében, bár színleg
már órák óta egy helyben áll,
két, látszólag menedéket nyújtó,
alacsonyka ház teteje közé
behúzódva, a formális logika
szabályai szerint egyszer majdcsak
elmozdul, megsemmisül, földet ér
vagy elnyeli egy közepesen
egykedvű hal, számára is észrevétlenül.

Most azonban még mintha
elmerengne ebben a nekünk
órák hosszát tartó, parányi
pillanatban, háztetőkről vagy
őt ebből a szögből bambán

bámuló földön cigizgetőkről,
száját tátó, teszem azt, harcsákról
mit sem sejtve, ilyesmiket onnan
meg sem látva, mindezeknél
jóval magasabban, csillogva,
vidáman fel-felfénylik, már-már
pofátlan, játékos gondtalansággal,
mintha csak véletlen reményfolt lenne,
csöpp anomália valami szinte
szüntelen növekvő belső alkonyban,
most kicsit még elvan ott, unottan,
talán rágyújt, ha van mersze,
még a seggét is megvakarja,

aztán valami majdcsak lesz.

RÉGI IDŐK RAJZFILMJEI

Lassan ezt az embert is felőrli majd valamelyik sorban következő, újabb kimaradt lehetőség. Kevés megmaradó jóakarói valamelyike társaságában ül majd egy lassan alkonyuló lakásban, s míg ő vizel, ez a másik az égen hirtelen beazonosíthatatlan, ismeretlen eredetű fényt lát, s hogy ne nézzék bolondnak, először maga számol majd ezzel a lehetőséggel. A jóelőre, rossz ómenként behűtött pezsgőnek már nem lesz elég ideje előkerülni. Lassan majd mint tüdőbeteg, vézna, sánta bokszoló, ez az ember is mindegyik ütés után felkel, ekkor már nem lévén jobb magyarázata arra, hogy mégis mi a fenének kezdte egyáltalán el, azonban legalább (ez jó vagy rossz?), egy bizonyos, kritikus ütésmennyiség fölött már érzéketlenné válva. Elsavanyodó baráti kapcsolatai szennyeződnek, koleraként terjed majd el a szerencsétlenség, akár szerkesztés előtt álló, félkész kéziratok felesleges szavaihoz, kerülnek csillagok vagy más, apró jelek egyre

többek feje mellé, regisztrálhatja egy illedelmes aggodalommal körbenéző tekintet: kihalásra ítelt, veszélyeztetett egyedek növekvő számát. Az első pofáraesések még régi idők rajzfilmjeinek banánhéjai, bájosan komikus elemek, a mosoly hervadása majd csak később indul el, s korhad féltéssé, növekvő tapintattá, babusgató, gondoskodó szeretetté, mígnem, éjszakás nővért a hajnalban érkező, leváltja ezeket a beismerhetetlen rettegés, mint ha, mondjuk, mégsem csak felületi a karcolás, nem állítható el az épp csak apró bibinek indult vérzés. A viszolygás csak ezután jön, észrevétlen léptekkel, melyek mintha csak afféle puhább, kórházi papucsba lennének bújtatva, s ha nem, amúgy sem hallhatók egy dobhártyatörésig püfölt, elállíthatatlanul vérző fejben. A szerencsétlenség gravitációja vízbe mártott, tehát egyre súlyosbodó testek szorzótáblája, mely csak húzóerőben mérhető, valamihez folytonosan növekvő sebességgel igyekezve egyre közelebb és közelebb. Menj, döngicséli minduntalan magának, menj végre dolgozdra, aludj, egyél, mosogass, vizelj, tégy valami értéktelent, felgyűrődő adósságaid leomlani mindig csak készülő tornyát legalább tovább ne növeld. Rulettfüggő szerencséd ne kísértsd, maradj lenn, aludj el vagy üsd inkább te magad, bolondulj meg, akkor is, ha valami valóban világít az égen, képzeld csak inkább, amit láatsz, s küldd el magadtól, akit még lehet. S ha ezeket mind, újra végigmondtad, szépen, tagoltan, érthetően, tápáskodj fel, mert erős, izmos, mohó tekintetű ellenfeled a másik sarokban mint képzeltnek vélt, valós fénysugár, tündököl, s már nem hallható lépéseivel türelmetlenül toporog, hazaérve jóelőre behűtött pezsgőt bontani kíván már, kifogyhatatlan üthetnéke pedig a rulettfüggés csillapíthatatlanságával vibrál, pont mintha alkalmatlan bokszoló lennél régi idők rajzfilmjeiben, akinek a a feje körül már fel-feltűnedeznek a köröző, izgága, nyughatatlan és ismeretlen eredetű fénynek képzelt csillagok.

Lövétei Lázár László

ECLOGA*

„Úgy nézik ma a verset, mint egy párt-igazolványt...”

(Weöres)

KÖLTŐ

Kéri a szakma ezerrel az újabb ecloga-félét –
állítólag a „Zöld”-ben nem tisztáztuk a dolgot...

PÁSZTOR

Szóval „ezerrel”... Ezért rontasz rám in medias res?
Ennyire kell az a vers? hogy az embert már le se szarjuk?
Ejsze az „adjisten”-t is pénzért adjuk a völgyben!?

KÖLTŐ

Harminc éve vagyunk rokonok, sógor! ne csináld már!

PÁSZTOR

Errefelé egy szimpla „Dögölj meg!” is isteni szózat...
Persze, megint tele vagy csupa breaking new-os izével!
Most mi a headline? csak nem a párizsi klímaegyezmény?

* Bevezető a *Sivatag* című, készülõ kötetéhez.

KÖLTŐ

Ötszáz kecske között én is tudnék geci lenni...
Nem huhogok, de ha egyszer ráfaszolunk az egészre,
akkor majd te se fogsz ilyen ocsmányul vigyorogni...

PÁSZTOR

Ennyire fontos a mainstream kurzust visszaböfögni?
Inkább *verseket* írd, mert untat a gyenge vezércikk –
hidd el, a martban is ezt szajkózza a pásztori iPhone!

KÖLTŐ

Említetted a szajkót... Nos, nem kéne, kitömvé,
múzeumokba rekeszteni egy mátyásmadarat se:
ennél szebb madarat még nem látott Európa!...

PÁSZTOR

Nyughass már, „mátyásmadaram”! ímhol van a szajkód...

Csikszentdomokos, 2017. június 13.

© Fortepan, Hámori Gyula

ARANY JÁNOS SZÉPIRODALMI ÉS ESSZÉPÁLYÁZAT

A Szépirók Társasága és a 2000 *Irodalmi és Társadalmi havi lap* pályázatot ír ki Arany János bicentenáriumának tiszteletére.

Pályázni lehet *publikálatlan* irodalmi esszékkel és szépirodalmi alkotásokkal.

I. Esszétémák

1) *Arany János írói bátorsága*

A magyar irodalom forradalmár-politizáló szemléletében többször fogalmazódott meg bírálat Arany politikai szerepéről – legelőszöbben talán Ady Endre részéről; a harmincas években nagy vita volt Móricz és Kosztolányi között e kérdésben; a hetvenes években pedig Eörsi István újra erőteljes bírálattal illette a szerzőt. Kérdésünk: mit gondolhatunk ma e probléma kapcsán.

2) *Az eposz/elbeszélő költemény műfajának mai jelenléte*

Az utóbbi egy-két évtizedben meglepő módon és nem kis mértékben megszorodtak a verses elbeszélő költemények (Juhász Ferenctől Szálinger Balázsig); e műfaji különlegességnek szerepéről és súlyáról szeretnénk többet, mind műfajelméleti, mind történeti szempontból megtudni.

3) *Arany és a magyar irodalom ironikus-humoros vonulata*

Németh László nagyon elterjedt, nagyhatású véleménye szerint a tragikus magyar „sorsirodalomtól” távol áll a humor és irónia kategóriája, s a magyar irodalomnak minden ízében súlyosnak, mélynek és komoly-nak kellene lennie. Vajon hogyan állja ki e vélemény a történetiség próbáját (pl. Arany életművében), s hogyan viszonyuljunk egy ilyen véleményhez az utóbbi évtizedek erőteljesen ironikus irodalmiságának olvasta után?

4) *Mit tehetnek az írói barátságok és szövetségek?*

Az Arany–Petőfi írói barátság kapcsán kétféle megítélés tapasztalható a közvélekedésben: a barátság mindenben segít és kibontakozásra serkent – valamint: a barátság sokban akadályozza is az önálló eredetiség térnyerését. Vajon hogyan működnek az irodalom történetében és jelenében a nagy barátságok – segítőleg vagy gátlólag?

Az esszék terjedelme 20–25 000 leütés között legyen.

II. Szépirodalmi alkotások – versben vagy prózában

Olyan irodalmi műveket várnánk el, melyek nem a hódoló ódák emelkedett hangnemével, hanem a parafrázisok, imitációk és paródiák gesztusával közelítenék meg az egyik legnagyobb magyar humorista költőnek tevékenységét.

A pályázatok beadása határideje:

2018. január 3. szerda éjfélig

Érdeklődni és a pályaműveket beküldeni ezen a címen lehet:

ketezer.palyazat@gmail.com

Egy pályázó csak egy pályaművet nyújthat be.

Pályázatok díjazása a két kategóriában:

I. díj: 200 000 Ft – 200 000 Ft

II. díj: 150 000 Ft – 150 000 Ft

III. díj: 100 000 Ft – 100 000 Ft

A pályázatok elbírálásában a Szépírók Társasága és a 2000 delegáltjai vesznek részt.

Eredményhirdetés 2018 februárjában, a Szépírók Társasága Arany-emplénapján. A legjobb, díjazott pályaműveket a 2000 fogja közölni.

„Minden múlt a múltunk”

Ez a 7 éves Fortepan Online Fotóarchívum jelmondata

Lapzártakor 89 903 fénykép

Ingyenes, de előállítására nincs ingyen!

Támogatni a Fortepan honlapján levő *Donate* gomb segítségével,
vagy a Summa Artium Fortepan számláján keresztül lehetséges:

16200010-10045820 (Magnet Bank)

www.fortepan.hu

Minden támogatást köszön a Fortepan!

A Wallenberg Egyesület Ember Mária-díjára
már lehet díjazottakat jelölni.

A kiírást az Egyesület honlapján találják meg.

www.wallenbergegyesulet.hu

Vagy írjon mailt: wallenbergegyesulet.elnok@gmail.com

**ÁLLJ FEL A FOTELBŐL
ÉS CSATLAKOZZ!**

info.nyomtasteis@gmail.com

NYOMTASS TE IS

HÍREK, AMELYEK NEM JUTNAK EL MINDENKIHEZ

WWW.NYOMTASSTEIS.HU

TAMOGASS TE IS!

Magnetbank
16200223-10026139
eDemokrácia Műhely Egyesület

© Fortepan, Hámori Gyula

Hankiss-alternatívák

A kelet-európaiak „ironikus szabadsága”

1989-es egyik legismertebb könyvének, a *Kelet-európai alternatíváknak* elején, Hankiss Elemér, ez a rejtőzködő személyiség, fontos ön- és közvallomást tesz a kelet-európai ember léthelyzetéről: „Igaz, hogy bürokratikus rendszerek béklyózzák meg őket; igaz, hogy megfosztották őket polgárjogaiktól, igaz, hogy meglehetősen védtelenek a pártállam hatalmával szemben. De van a szabadságnak egy formája, amelyre könnyebben tehetnek szert, mint nyugat-európai társaik. Megvan az a szabadságuk, hogy *kívül állnak azon a világon, amelyben élnek*, hogy nem azonosulhatnak és nem azonosulnak ezzel a világgal, hanem mintegy kívülről szemlélik. Ez a kényszerű kívülállás, ez a kényszerű ironikus távolság és távolságtartás, ez a kényszerű függetlenség felbecsülhetetlen értékű emberi kiváltság.

A nyugati világban, ahol többé-kevésbé csillog-villog és összkomfortos minden, ahol a dolgok többé-kevésbé jól és hatékonyan működnek, ahol az alapvető gazdasági és társadalmi problémák megoldása nem reménytelen, az embereket – legalábbis a viszonylagos jómódban élőket – könnyen elnyeli, bekebelezi a létező világ. Nyakig ülnek a maguk létében, adott létformájában. Nem készíti vagy kényszeríti őket minduntalan arra valami, hogy bizonyos távolságot tartsanak maguk között és a maguk világa között, hogy legalább részben kívülről szemléljék önnön világukat. Eközben elveszthetik azt a képességüket, hogy alternatívákban, más lehetséges életformákban és világokban gondolkozzanak. Abban az áldásban és átokban van részük, hogy elfogadhatják a dolgokat és az életüket olyannak, amilyenné azok már kialakultak. Nyugodtan élhetnek az »itt és most«-ban.”¹

Az első bekezdés Jean-Paul Sartre háború alatti felismerése: „Soha nem voltunk olyan szabadok, mint a német megszállás idején. Minden jogunkat elveszítettük, mindenekelőtt a szólásjogunkat; nap mint nap inzultáltak bennünket, s némán kellett túrnunk [...] s mindenütt: a falakon, az újságokban, a mozik vetítővásznán szembenézett velünk az az ocsmány pofa, amit megszállóink a tükkörképünk gyanánt mutattak nekünk: de pontosan ezért voltunk szabadok. Mert amikor a náci méreg beszivárgott a gondolataink közé, minden igazi gondolat valódi hőstetté vált; amikor a mindenható rendőrség befogta a szánkat, minden kimondott szó az emberi jogok nyilatkozatával ért föl; amikor szüntelenül figyeltek bennünket, minden egyes mozdulatunknak súlyt adott az elkötelezettség.”²

De a mély filozófiai és erkölcsi passzusnak a személyes vonatkozására, Hankiss majd 2001-ben az *Idegen világban?* címmel megfogalmazott életinterjúban tér vissza: „Pontosan emlékszem »megszabadulásom« pillanatára. Valamikor az ötvenes években egy derűs, napos, szép, könnyű szellős nyári délután – mert az idegen világban sem esik folyton-folyvást az eső, és bármennyire is hihetetlen ez ma számomra, az államszocializmus legsötétebb éveiben is gyönyörű volt a tavasz, a nyár, az ősz –, egyszóval azon a bizonyos nyári délutánon a

Margit hídon bandukoltam át Pestre, és közben Sartre könyvecskéjét olvastam az egzisztencializmusról. És hirtelen, mint a villámcsapás, fájdalmas és gyönyörűség villámcsapásként ért a felfedezés: szabad vagyok. Szinte hallottam a robajt, ahogy leszakad rólam a marxista-leninista determinizmus betonpáncélzata, több éves szellemi nyomorúság után újra tudtam lélegezni, valami ujjongás csapott föl bennem, igen, szabad vagyok. Mondhat akármit marxengelslenin, zakatolhatnak a gazdaság és a társadalom vastörvényei, menetelhetnek a történelem bamba tömegei, szabad vagyok. Rajtam múlik, hogy bábuként rángatnak az okok és okozatok, vagy van bátorságom és erőm belépni a szabadság veszélyes világába, vagy ahogy Sartre fogalmazta, beugrani a szabadság szakadékába, vállalva a kockázatot és vállalva a döntéseimért a felelősséget. Nem alkatrészes vagyok egy óriási gépezetben. A magam életében én vagyok a főszereplő, ha képes vagyok életem minden pillanatában újra és újra kivívni a szabadságomat. Mert [...] a valóság, a múlt újra és újra rám zárul, újra és újra foglyul ejt. A döntés pillanatában szabad vagyok, de a következő pillanatban már annak az útnak a foglyává válok, amelyen a döntés elindított. Sziszifuszi küzdelem ez, a küzdelem minden veszélyével és pátoszával és nagyszerűségével. De magam irányítom a sor-

som. Én teremtem meg önmagamat, mint szabad lényt. Nem egyszerűen sodródom: végzetem, sorsom van.”³ Ehhez tette hozzá: [Mindez] „elvezetett ahhoz a fölismeréshez, hogy: vannak alternatívák. – Vagyis, hogy nem egyetlen lehetséges, eleve meghatározott út létezik az ember és az emberi közösségek számára, hanem sok és sokféle, s az alternatíváknak ez a gazdagsága az ember szabadságának egyik fontos forrása.”⁴

Valójában Hankiss Elemér pontosan tudta, hogy személyes katarzisa a Margit hídon, szabadsága, különállása és személyes alternatívája nem jellemzi a kelet-európai társadalmak emberét, a létbe vetett, sorstalan nyugati emberrel szemben. Több könyvében is ábrázolta, hogyan szorul be a keleti ember a maga társadalmi csapdáiba, hogyan ül nyakig saját beteg létében, mennyire képtelen távolságot tartani saját világától. Az „ironikus szabadság” nem a keleti embert, hanem Hankisst jellemezte, aki az amerikai Wilson Centerben írta le sorait annak tudatában, hogy a nyugati embernek sokkal több lehetősége van arra, hogy „alternatívákban, más lehetséges életformákban és világokban gondolkozzék”.⁵ Csakhogy látta a nyugati világ felett úszó fekete felhőket, amelyek a berendezkedés hatalmas gépezete fölé borulnak. Szerette volna hinni, saját sorsából levezetve, hogy Keleten még a jellem, Nyugaton már csak a

társadalmi pozíció, Keleten az erkölcs, Nyugaton a politikai korrektség, a jómodor, Keleten az új hit és világnézet, Nyugaton a beilleszkedés a fő áramba számítanak.⁶

Az 1989-es helyzetben Keleten kinyílnak a jellemek, új hitek és világnézetek teremnek, az embereknek fontosabbá válik önmagukhoz, sorukhoz, életükhöz való viszonyuk, mint a másokhoz, a hatalomhoz való kapcsolatuk. A hely és idő, az alternatívák választóvonalán a kelet-európai ember önként vagy kényszerből fölteszi magának az alapvető kérdéseket: miért élek? Ki vagyok én? Mivé lettem eddigi életem döntései által? Hol az igazság? E kérdésekből következik Hankisstörekvése: „A világ nem egyértelmű, nincs egyetlen, abszolút, determinált igazság: lehet, hogy ez a gondolat mozgatott akkor is, amikor a késő nyolcvanas években annak elemzése kötött le, hogy Közép-Európa jelenét hányféleképpen lehet értelmezni, s feltételezhető jövőjéről a hipotézisek milyen széles skáláját lehet felrajzolni. Ennek a munkának az eredményeit foglalja össze *Kelet-Európai alternatívák* című könyvem.”⁷

Kinek az alternatívája? Társadalom vagy elit?

Hankiss könyvének következő paradoxona, hogy miközben annak

első felében részletesen elemzi a társadalom demobilizálásának, intézményei lerombolásának, majd liberalizálódásának és a második társadalom kialakulásának, megszilárdulásának történetét, az alternatívákat végső soron, nem a társadalmi mozgásokból, hanem az elitek eltérő viselkedéseiből vezeti le. Erős hangsúllyal, Raymond Aron szkepszisének hangján jelenti ki: „A jelenlegi [nyolcvanas évek végi], mélyülő válság azonban, és az, hogy az uralkodó elit nyilvánvalóan és látványosan vesztí el ellenőrzését alapvető gazdasági és társadalmi folyamatok fölött, fokozatosan kezdi visszahozni a képbé a *történelmet*. Egyre világosabban kirajzolódik az a tény, hogy a történelem a maga ismeretlen és ellenőrizhetetlen vagy csak részben ismert és részben ellenőrzött erőivel és folyamataival döntő szerepet játszott és játszik ma is ezekben az országokban; annak ellenére, hogy a pártállam gigantikus erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy uralma alá hajtsa vagy legalábbis ne vegyen tudomást róla. Ma már nyilvánvaló, hogy e történelmi erők és folyamatok meg hiúsították az uralkodó elit erőfeszítéseit arra, hogy tetszés szerint alakítsa a maga társadalmát, és figyelmen kívül hagyja a gazdasági és társadalmi fejlődésnek még azokat a »törvényszerűségeit« is, amelyekre a munkásmozgalmak hajdani nagy

gondolkodói építették a maguk elméletét és ideológiáját.”⁸

A történelmet 1989-ben „újra birtokba venni”, a „kizökkent időt helyre tolni”, Hankiss szerint, mégsem a forradalmi nép, a tömegmozgalom fogja, hanem az elitek reformjának vagy kiegyezésének sikeressége.⁹ Fontosak ugyan a világ nagy gazdasági és politikai folyamatai, de még fontosabb a világ uralkodó – a gorbacsovi, reagani-bushi, thatcheri, kohli és a tengi – elitjeinek reform- és/vagy megállapodási készsége és képessége. Lényeges ugyan a kelet-európai társadalmak történelmi fejlettsége, értékrendje, minősége, de lényegesebb uralkodó elitjeik válságot felismerő és kezelő képessége, reform- vagy kiegyezési hajlandósága. Páratlan és igaz jóslat, előrelátás volt ez a maga nemében. Annál is figyelmesebben olvassuk az 1988 őszen-telén írt sorokat, mert a 2014 óta *föltámadó történelem*, az eltérő gazdasági, társadalmi és politikai válságok találkozása Európában és a világban, mióta az elitek nem vagy kevésbé képesek ellenőrzésük alatt tartani a folyamatokat, megint fölmerül a kérdés: forradalmak, lázadások, háborúk vagy elitek által vezérelt reformok, kiegyezések, társadalmi szerződések alakítják a világ, Európa és ezen belül Kelet-Európa rendszereit. És az orosz-ukrán háború, a menekültválságra adott

európai válaszok, a Brexit, az európai kontinens választásai kevésbé tükrözik a társadalmak, mint inkább az elitek minőségét, luciferi képességeiket társadalmaik félrevezetésére, érzelmeik fölkelésére, manipulálására vagy racionalizáló reform- és kiegyezési szándékaikat.

Ha 1989-ben Lengyelország és Magyarország tárgyalásos, megállapodásos úton sikeresen szabadult meg az *ancien régime*-től, az egyrészt a szovjet és az amerikai vezérlő elitek békés megállapodásának köszönhető, másrészt saját uralkodó elitjeik kezét nyújtó, és feltörekvő elitjeik azt elfogadó magatartásának. Inkább köszönhető rendszerváltásuk elitjeiknek, mint tömegmozgalmaiknak, és ha ma ez lehetetlennek látszik, az megint inkább elitjeikre, mint társadalmaik egészére vezethető vissza. A nyolcvanas évek végi Jaruzełski- és a poszt-kádári uralkodó elitek fokról-fokra belátták, hogy a társadalom erőszakos vagy gazdasági előnyökkel történő integrálása és a hatalom megtartása együtt lehetetlen.¹⁰ Hankiss pontosan érzekelte, hogy mekkora jelentősége van az uralkodó elit észszerű érdekelismerése mellett, a bűnbánó, önmagával elszámolni kívánó, belátó magatartásának épp úgy, mint az asztal túloldalán ülő, a hatalom nélküliek hatalmát képviselő elit megbocsátó, de nem felejtő, saját és az ellenfél megtett útját átlátó viselkedésének. Jel-

lem és nem pozíció, erkölcs és nem hatalmi etikett.

A *Kelet-európai alternatívák* az ámuló amerikai tudományos közösségnek, és a kritikusan figyelő magyar és kelet-európai reformközösségnek sorra veszi a gazdasági reformszcenáriókat. A szerzőnek az a képessége, hogy néhány jellemző mondattal egy adott forgatókönyv tartalmát össze tudja foglalni, büvészként újabb és újabb változatokat galambként egy kalapból fölroptetni, olyan szikrázását, sokszínűségét mutatja be a kelet-európai gondolatoknak, amit soha senki nem tudott volna elképzelni. Az egyes forgatókönyv-szinopszisok olvastán az az érzésünk támad, nincs okosabb, szellemesebb, merészebb gondolkodói kör a magyarnál és lengyelnél, ha egy társadalom gazdasági reformkiútjait kell keresni. A „technokrata”, a „Galbraith-i szocializmus”, a „menedzser-szocializmus”, az „út a kapitalizmushoz spanyol változata”, az „első és a második gazdaságok együttélése”, a „vállalkozói szocializmus”, az „önigazgatói piaci szocializmus”, a „radikális liberalizmus”, a „komplex társadalmi-gazdasági reform” forgatókönyvei mögött szerzők, részletes gondolatmenetek és megvalósítható gazdasági technikák lapultak.

Nem a forgatókönyvek leírójának és azok kitalálóinak hibája, hogy a gazdasági rendszerváltás, majd az

1990 utáni rendszer nem, vagy nem így valósította meg a forгатókönyvet. A közgazdászok keserúsége érthető: vizsgálati alanyuk elmászott a mikroszkóp alól. Kínlódásuk, hogy egy nem-kapitalista rendszerben a kapitalizmust valami mással helyettesítsék, fából vaskarikának bizonyult. Ma, amikor a magyarországi roncsolt, bizonytalan tulajdoni hátterű, nem-versengő, oligarchikus kapitalizmusunkat elemezzük, újra elővehetjük a régi forгатókönyvet: hogyan juthatunk ki az orbáni *ancien régime* államilag központosító, nem-piaci gazdaságából egy versengő piacgazdaságba? Hogyan lehetséges helyreállítani a tulajdon biztonságát, a gazdasági szabályok érvényességét, korlátozni a beavatkozó, korrupt államot?

A politikai forгатókönyvek, mivel 1988 végén íródtak, nem tételezik fel a rendszerváltást, csak az egyik szélén a „minden marad, ahogy van”, a másikon a radikális reformok forгатókönyvét. „A forгатókönyvek első csoportja szerint a következő években, évtizedekben Kelet-Európában az autoritarianizmus marad a domináns uralmi forma.”¹¹ Hankiss itt nem bajlódik se azzal a kérdéssel, hogy a kelet-európai országok történeti hagyományaik, meghatározottságaik miatt szükségképpen nem léphetnek át a parlamentáris,

liberális demokráciák világába, hiszen soha nem voltak demokráciák, se azzal, hogy a Szovjetunió nem engedheti meg ezeknek az országoknak a teljes demokratizálását. Úgy veszi, hogy az a feladata, listázza az egyes szcenáriókat, így „a szocializmus győzni fog”, a „neo-sztálinista restauráció”, a „nemzeti kommunizmus”, a „normalizáció”, a „reformdiktatúra” tekintélyelvű forгатókönyveit. Tudjuk, hogy a kelet-európai országok 1989-es fordulatában e forгатókönyvek végül nem valósultak meg, egyetlen kivétellel: a milosevići szerb nemzeti kommunizmus végül brutális polgárháborút idézett elő Jugoszláviában.

A reformforгатókönyvek – „nemzeti szolidaritás”, „jó cár”, „Gorbacsov-hatás”, „változás két lépcsőben”, „gazdasági reformból politikai reformba”, „prágai tavasz”, „új korporatista”, „intézményeken belüli pluralista”, „abszolút monarchiából alkotmányos monarchiába”, „társadalmi szerződés”, „alkotmányos állam”, „kiegyezés” –, mind-mind arra az egyetlen döntő kérdésre lyukadnak ki: vajon lesz-e akarat, szándék arra az uralkodó elitben, hogy korlátozza, vagy átadja hatalmát? „A hatalmon lévők, érthető módon, ragaszkodnak a teljes hatalomhoz, és feltehetőleg csak akkor lesznek hajlandók a hatalom tényleges megosztásáról tárgyalni, ha már végképp nem látnak más kiutat. Megdönthe-

tetlennek látszó hatalmi túlsúllyal, óriási apparátussal és erőszakszervezettel, hatalmas vagyonnal (pártvagyonnal), zavartalan, négy évtizedes hatalmi monopóliummal rendelkeznek; velük szemben az alternatív politikai mozgalmak még szálanalmasan gyöngék, védtelenek, szegények, szétforgácsolódottak. Miért mondanának le önként erről a fölényről? Miért mennének bele komoly, s nem pusztán taktikai jellegű tárgyalásokba a hatalom megosztásáról, hatalmuk tényleges, hatékony demokratikus ellenőrzéséről, a politikai rendszer gyökeres átalakításáról?”¹²

Több mézet a madzagra!

Természetesen Hankiss Elemér is tudta, ahogy az akkori reformerek is, hogy az általa leírt hatalom a legkevésbé se egységes, a pártállamban folyik a mindenki harca mindenki ellen az örökségért és a túlélésért, hogy az erőszakszervezet csak igen korlátozott mértékben hadra fogható, illetve a kelet-európai vezetők többsége a lengyel szükségállapot tehetetlenségéből megértette, hogy nem lehet tartósan, kizárólag erőszakkal kormányozni. Jellemző módon, a hatalmon lévő elit, korábbi ötvenhatos, hatvannyolcas, nyolcvanas tapasztalatai alapján jobban tartott a felkelt néptől, mint amennyire ellenzékük és fél-ellenzékük. Maguk előtt látták

a bűnbánó, lelkiismerettől gyötört párttagjaikat, mozgalmi barátjaikat. Az ellenzék nem a kapuk előtt állt, hanem bent volt a várban. Ugyanez az elit 1981–82-ben szembenézett az államcsőddel, országaik fizetéképtelenségével. Tudták, hogy ez nem játék. A hatalmat gyakorlók Jaruzelskitől Kádárig, Kiszczaktól Grószig alaposan bevésték ezt a két megrendítő tapasztalatukat: egyrészt, egyik napról, egyik óráról a másikra ott állhat a felkelt nép az utcán, leállhatnak a gyárak, másrészt országuk csődbe jut, fizetéképtelenné válhat. Gorbacsovtól Honeckerig, Jaruzelskitől Grószig kétségbeesetten járták körbe a hitelező országokat újabb hitelekért. Akkor is úgy véltem, ma is úgy gondolom, hogy a kelet-európai elitet az adósság, az államcsőd korbácsa és nem a hatalom átmentésének mézesmadzaga ültette tárgyalóasztalhoz.

Jellemző, hogy Hankiss Elemér szinte semmilyen jelentőséget sem tulajdonít az átmenetben az elit minőségének, lélektani állapotának vagy erkölcsi megfontolásainak. Olyan megközelítéseket akar találni, amelyeknél mindegy, hogy milyen az elit szakmai, politikai, emberi minősége, milyenek a jellemek, az egyéni vagy tömeg lelkiállapotok, milyen a hatalomban lévők csalódottsága, belső meghasonlása, lelkiismerete,

bűnbánata. Hatalommal akart kompenzálni olyan embereket, akiknek minden nap azt kellett megtapasztalniuk, hogy korlátlanak tűnő hatalmuk szinte semmit sem ér, hogy letartóztathatnák a fél országot, leölhetnék az ellenzékieket, de ettől nem menne jobban semmi – ez volt Jaruzelski tábornok és társai érzése, akik végigcsinálták a szükségállapot éveit –, akik nagyobbat csalódtak saját rendszerükben, mint e rendszer közkatonái.

De Hankiss úgy vélte, hogy 1988 végén, 1989 elején több mézet kell csurgatni a madzagra. A reformerek érveit, amivel megnyerni igyekeznek a hatalmasokat, elnéző mosolylyal szemléli. Aligha győzi meg őket, hogy „ti is jóakarátú, rendes emberek vagytok”, vagy „nem nagy kockázat, nem fog fájni”, netán a „ti érdektek is ez”, „tönkreteszitek az országot” érvelése. Hankiss szerint olyan megoldásokat kell találni, „amelyek lehetőséget kínálnak az elitnek arra, hogy hatalmát, privilégiumait valamiféleképpen konvertálja a kialakuló új rendszerben működő hatalomra és privilégiumokra.”¹³ Ne feledjük, az erősebbet igyekszik meggyőzni: van miért vállalni az önkorlátozást. Nem egyszerűen egérutat szeretne kínálni, vagy büntetlenséget ajánlani a hatalmasoknak, hanem koalíciós részvételt az új hatalomban.

Amikor a 2010-es évek második felében, az autokrata hatalmak

– Putyin Oroszországtól az erdógi Törökorszáig –, vagy a fél-autokrata, illiberális hatalmak – Orbán Magyarországtól Porosenko Ukrajnáig –, ellenében keresnek kiutakat gyenge és megosztott alternatív erők, független gondolkodók, mint amilyen egykor Hankiss Elemér volt, érdemes elővenni Hankiss közel harmincéves politikai forgatókönyveit. Akkor, 1988–89-ben Hankiss úgy vélte, hogy a lengyel kibontakozásnak előnye a magyarral szemben két autonóm szereplő hatalommal szembeni fellépése: a katolikus egyházé és a Szolidaritásé. Szomorúan állapítja meg, hogy Magyarországon nem alakult ki ilyen autonóm szereplő. Sajátos módon 2017 végén hasonló a helyzet. Miközben Lengyelországban erős parlamenti és utcai ellenzék létezik, és a hatalomnak még nem sikerült felszámolnia teljes mértékig az alkotmányos ellensúlyokat, Magyarországon nincs autonóm ellenzék és alkotmányos ellensúly. Tegyük hozzá, hogy 1989-ben, Moszkvában egy „jó cár” volt hatalmon Gorbacsov személyében, amely ugyan szinte reménytelen harcot folytatott a szovjet pártállam gépezeteivel, de mégis reményt nyújtott a kelet-európai reformereknek, ellentétben a 2017-es moszkvai helyzettel, amikor Vlagyimir Putyin és hatalmas titkosszolgálati-katonai gépezete, gazdasági

ereje táplálja a kelet-, sőt, a nyugat-európai illiberális erőket.

Hankiss szerint az ellenzéki, alternatív erőknek koalíciós ajánlatot kellene tenniük a hatalmon lévőknek. Egy nagykoalíció az *ancien régime* és az új, változást kezdeményező erőkből, lehetőséget adna a békés átmenetre. „Szeretném itt nyomatékosan leszögezni azt, hogy nem lelkesedem a nagykoalícióért; nem örülök annak, hogy a régi uralkodó elit, azok, akik felelősek az ország elnyomorodásáért, részei lesznek a kialakuló új uralkodó osztálynak is. Jobban örülnék annak, ha a demokratizálódó társadalom maga forná ki a maga új elitjét és új uralkodó osztályát, hátrahagyva a régieket. De úgy vélem – egyfelől –, hogy a történelemben nagyon kevés példa van az ilyen jellegű, nagy társadalmi megtisztulásra; az erre irányuló kísérletek az esetek többségében kudarcba vagy vérbe fulladtak, vagy súlyosan eltorzultak. Sok példa van viszont arra, hogy az új uralkodó osztály jó kompromisszumok során alakult ki és magába olvasztotta a hatalom régi birtokosainak egy részét is. A társadalmi igazságosság eszméje így csorbát szenvedett ugyan, de viszonylag békés és dinamikus társadalmi és gazdasági haladás ügye jól járt.”¹⁴

A hatalomnak gazdasági és politikai konvertálása lehetséges a hatalmasok részéről. A gazdasági konvertáláshoz, Hankiss szerint, jó

alapot szolgáltat a Kádár-rendszer utolsó két évtizedének fejlődése, amikor megjelent egy önálló vállalkozói szféra. Ha a politikai hatalom tulajdonosai menedzseri-vállalkozói hatalommá alakítják politikai hatalmukat, létrejöhetne egy új hatalmi egyensúly. Látjuk, Hankiss pozitív javaslatként fogalmazza meg azt a rendszerváltó alkut, amelyet később általános társadalmi elítélés kísért hatalom átmentés, piszkos privatizáció néven. Később maga Hankiss is torzulásként beszélt arról a gazdasági rendszerváltásról, amely az 1989-es politikainál előbb, 1987-ben indult és spontán privatizáció révén újraosztotta a bennfentesek számára az állami és részben a szövetkezeti tulajdont. Amiben Hankiss is, és a későbbi elemzők nagy része is tévedett: nem, vagy kisebb részben a politikai hatalmasok – párttitkárok, állami főtisztviselők, rendőr- vagy katona tábarnokok – váltak állami vállalatok tulajdonosává, vállalkozóivá, hanem főként a korábbi vállalati és szövetkezeti technokrata vezetők. A párt- és állami vezetőknek egy kisebb része, orosz és kelet-európai kapcsolati tőkéjét váltotta vállalkozói tőkére, használta ki a rendszerváltás után.

Ami a politikai konvertálás lehetőségeit illeti, Hankiss ekkor még nem nagyon tudott és tudhatott más forgatókönyvet elképzelni, mint a francoista Spanyolországét, ahol a

Franco-rendszer utolsó tizenöt évében szigorúan őrizte hatalmi monopóliumát az erőszakszervezetekben, de autonómiát engedélyezett a gazdaságban és némileg a politikában. Tudjuk, hogy a lengyel kerekasztal politikai kiegyezése olyan politikai konvertáláson nyugodott, hogy az ancien régime képviselői megőrizhetik a parlamenti helyek felét, a köztársasági elnökséget egy fél-elnöki rendszerben, és a had- és belügyminisztériumokat a kormányban.

Érdekes módon, Hankiss Elemér forgatókönyveiben sehol nem bukkan föl az erőszakszervezetek – hadsereg, titkosszolgálatok, rendőrség, munkásőrség – önálló szerepe. Miközben pontosan tudta, hogy mekkora jelentősége volt a dél-európai rendszerváltásokban az „ifjú tisztek” mozgalmainak, illetve mennyire lényeges, hogy az erőszakszervezetek ne nyúljanak a hatalom oldalán erőszakos eszközökhöz. A magyar hatalmasok és ellenzékeik tisztában voltak azzal, hogy elegendő lenne három-négyszáz ismert szereplő le tartóztatása egy éjszaka ahhoz, hogy a mozgalmak megbénuljanak. Csak-hogy a rendszer civil és fegyveres urai tisztában voltak azzal, hogy ez a megoldás nem vezet sehová, másnap is felkel a nap és működtetni kell egy országot, amely nem működik.

A lengyel rendszerváltásnak döntő eleme volt, hogy Jaruzelski tábornok-elnök visszatartotta a hadsereget és a titkosszolgálatokat, ahogy a magyar rendszerváltásban is szerepet játszott, hogy a belügyminiszter és a hadügyminiszter, illetve főtiszteik a békés megoldás mellett álltak. Markus Wolf Stasi-főnök végül nem rendelt el tűzparancsot a Stasi egységeinek a tüntetőkkel szemben. Tudjuk, hogy a karhatalom és a hadsereg közösen föllépve, brutálisan eltiporta 1989 augusztusában a Tien An-men tér demokratikus mozgalmát Kínában, hogy Ceaușescu bevettette a Securitate egységeit a tüntetőkkel szemben 1989 decemberében, és a román hadsereg lökte az eseményeket a rendszerváltás irányába. Az erőszakszervezetek vezetői a békés rendszerváltásokból a békés nyugdíjas élet előnyét nyerték el.

Alice futása egy lassúcska országban

Akart-e Odüsszeusz megérkezni Ithacába, vagy fontosabb volt számára az út Ithaca felé? Volt-e végcélja, Ithacája a kelet-európai országok polgárainak? Hová vezettek Hankiss Elemér alternatívái, útjainak, utcácskáinak, síkátorainak szétváló és összekapcsolódó hálózatai? Nyugatra? Hankiss nem írta le ezt a szót és még allegorikusan se ábrázolta,

mint az ígélet földjét. A kapitalista piacgazdaságba? A könyvben szerepel a piacgazdaság, de nem a kapitalizmus, szerepelnek polgárok, de nem tőkésék. A liberális parlamenti demokráciák rendszerébe? A történelem végéhez? Az alternatívák szólnak az autokrata hatalmak ilyen vagy olyan korlátozásáról, de még/már nincsenek versengő parlamenti pártok. Az olvasó joggal gyanakszik arra, hogy Hankiss számára a létező kapitalizmus csak más volt, de nem feltétlenül jobb, mint a létező szocializmus. Ha felkérték volna rá, és ha érdekelté volna, akkor megírta volna a nyugat-európai vagy amerikai alternatívákat is, amelyek elvezettek volna a meglévő rendszerektől. Hankiss Elemér nem hitt egy „harmadik út” utópiájában, de annál inkább abban, hogy nemcsak a létező szocializmus, hanem a létező kapitalizmus is reformokra, alapvető változásokra szorul. Saját szabad vizeinkre kell kihajóznunk, nem mások kikötőibe megérkeznünk – ez alternatíváinak célképe.

Hankiss, ellentétben azokkal a gondolkodókkal, akik a Nyugattal való egyesülést és a nyugati útra térést tekintették a végcélnak, és a hegele-marxi elméletből átmentették a történelem célját, a valamitől valami felé tartás eszméjét – korábban a kapitalizmustól a szocializmus, majd a

kommunizmus felé, most a szocializmustól a kapitalizmus felé –, nem hitt ilyesfajta történelmi szükségszerűségben. A szabadság filozófusa és szociológusa volt. Nem gondolta, hogy a kádári rendszer zsákutca lett volna, ahonnan most térünk a normális útra, nem fogadta el Bibó eszméjét se, aki az 1867-es kiegyezést hamis megállapodásnak, az azutáni fejlődést zsákutcásnak, és emberét torzult alakúnak látta. Hankiss Elemér plurális történetképében számtalan úton bolyongunk és ebből a bolyongásból kell a legtöbbet kihoznunk.

Hasznos teljesítményekké formálta az egyéni és a közösségi teljesítményeket a kiegyezés, vagy a Kádár-kor az 1960-as és 70-es években? – kérdi magától és tőlünk Hankiss. Igen. Ezzel a köz érdekét szolgálták? Igen. Mi a célunk? Hogy olyan társadalmat teremtsünk, amely képes megsokszorozni az egyéni teljesítményeket: „erősebb a közérdek, a közös érdek egy olyan országban, amely megsokszorozza az emberi erőfeszítések eredményeit, mint egy olyanban, amelynek intézményrendszere nem tud mit kezdeni az emberi erőfeszítésekkel, eltékozolja, nem tudja hasznos teljesítményekké átalakítani őket”.¹⁵

Minél jobban távolodunk a rendszerváltástól és minél inkább csalódik Hankiss és a társadalom mindabban, ami fokról-fokra bekövetkezik, annál inkább fordul el Hankiss

Elemér a társadalmi, az országos *Nagy Alternatíváktól* az egyén *kis alternatívái* felé. Ha fenn is tartja és időről-időre előterjeszti az elit ki-egyezésének, illetve az elitek és a társadalmi csoportok közötti társadalmi szerződésnek *Nagy Alternatíváját*, de más millió kicsiny egyéni értékből és érdekből, számtalan *kis alternatívából* akarja fölépíteni a köz alternatíváit. A *Találjuk ki Magyarországot!* mozgalom az egyik oldalon, és az *Ezerarcú én, A proletár reneszánsz* elemzése a másikon ezeknek az alternatíváknak a számbavétele. A közösség szabadságától vissza az egyén szabadságához. Szabad-e azt az országot, nemzetet, társadalmat, régiót, várost, falut választanom, szabad-e mellette kitartanom, ha teljesítményemet nem veszi figyelembe, rombolja? Élnem kell-e tovább egy haladokló vagy halott országban? Neki kell-e adnom egyetlen életem, sorsom, teljesítményem, vagy élő helyre kell vinnem? Az életemben én vagyok a *Nagy Alternatíva!*

Hankiss Elemér nem utolérés vagy lemaradás kategóriáiban, hanem a gyorsulás és lassulás kategóriáiban gondolkodott. Társadalmak és egyének egyaránt képesek a gyorsulásra, teljesítményeik megsokszorozására, és a lassulásra, az idő, a források, a teljesítmények eltékozlására. Úgy vélte, hogy az 1980-as évek második felében, amikor a rendszer lassult és a társadalmi mozgás gyorsult, a

magyar elitek – az ancien régime hatalmasai és az ellenzéki mozgalmak vezetői – jó pillanatban, jó helyen és alapvetően jó alkukat kötöttek a közérdek alapján. Ezért volt Hankiss Elemér és a magyar társadalom számára az 1989-es év „Annus Mirabilis” – csodálatos év. Soha nem tagadta meg a rendszerváltást, amely a magyar társadalom számára megteremtette a szabadságot a választásra: más élet, más intézmények, más közösségek, másik világ. Ettől kezdve rajtunk múlik minden!

Amit Hankiss sokkal inkább az elit, mint a társadalom szemére vetett, hogy nem élt, vagy egyenesen visszaélt a szabadságnak ezzel a választási lehetőségével, eltékozlta, eljátszotta saját korábbi és a rendszerváltásban kinkeservesen összehozott teljesítményeit. Ezért idézi fejünkre 1997-ben Alice futását Lewis Carroll írásából: „Hát bizony a mi országunkban – mondta Alice, kicsit kifulladásra – az ember már általában elér valahova, ha olyan gyorsan és olyan sokáig futott, mint ahogy mi most futottunk.” „Nagyon lassúcska ország lehet az – mondta a királynő. – Mert látod itt nálunk, ahogy te bírsz futni, az épp csak arra elég, hogy egy helyben maradjon az ember. Ha valahová el is akarsz jutni, akkor legalább kétszer ilyen gyorsan kell futnod.”

„Nagyon is a mi ingünk ez – írja Hankiss –, magunkra kell vennünk. Bekerültünk egy nekünk szokatlannul gyors világba; nagyon iparkodunk, a kifulladásig futunk, de ezzel mégiscsak egy helyben topogunk. És még igazabb ez a történet, ha nem az országra vonatkoztatjuk, hanem arra a több millió emberre, akiknek az élete egyre inkább üresen jár. Sziszifuszként, egyre nagyobb erővel feszülnek neki a lejtőnek, s mégis egyre lejjebb és lejjebb csúsznak. Kifordul kezükből a szerszám, a toll, az életük. Kissé patetikusabban mondhatnám, hogy már megint nem lelik honukat e hazában.

Veszélyesen lelassult ez az ország. Legalábbis az egyik fele. Mert sokan vannak, akik egyre kevesebbet várnak tőle, a saját országuktól. Úgy

érezik, hogy ez az ország, ez a társadalom nem hogy nem segíti, hanem épp ellenkezőleg, akadályozza őket abban, hogy céljaikat elérjék. Nincs olyan közös érdek, közérdek, amit érdemes volna szolgálniuk, mert együttesen többre vihetnék. S ez még hagyján. Ma már abban is kezdik sokan elveszteni a hitüket, hogy ők maguk, egyedül, majd csak viszik valamire. Mert iparkodnának, de nincs miben és hol, iparkodnak, munkájuk eredménye semmivé foszlik.”¹⁶

Méltán állhatna Hankiss Elemér művének élén ugyanaz a rilkei sor a *Rekviemből*, ami elmúlt, 1989 utáni éveinket is jellemzi: „Wer spricht von Siegen? Überstehn ist alles”. Jékely Zoltán fordításában: „Győzést ki említ? Minden csak kitartás”.

JEGYZETEK

1. Hankiss Elemér: *Kelet-európai alternatívák*. Közgazdasági és jogi Kiadó, Budapest, 1989, 20–21.
2. Jean-Paul Sartre: *Situations III*. Gallimard, Paris, 1949, 11, in Annie Cohen-Solal: *Sartre 1905–1980*. Európa, Budapest, 2001, 280.
3. Hankiss Elemér – Lengyel László: *Két-szög*. Helikon, Budapest, 2015, 204–205. Sartre könyvecskéje az *Existencializmus (!)* 1945-ben jelent meg Csatlós János fordításában, s gyorsan tisztáztuk Hankiss Elemérrel, hogy ezt a könyvet szorongatta kezében a hídon, amely rá huszonhárom-huszonnégy éves korában volt ilyen hatással, rám, valamikor 1966–67-ben, tizenhat-tizenhét évesen.
4. Hankiss–Lengyel: i. m.: 206–207.
5. Utolsó beszélgetőkönyvében Hankiss ezeket mondta Lengyel László kérdéseire: „Stanfordban, Washingtonban és Bécsben igazán otthon éreztem magam. [...] Lengyel: Az idegen világból kikerülve itt »minden belül van«, ahogy Heidegger mondaná. Miközben lényünk a tudat belseje felé fordul, e benső térben az egyik dolog korlátlanul átfordít minket a másikba. Ez a »világfelsőtér«. Hankiss: Ez

a *Holzwege*ben van. Németh Gézának ez volt a bibliája, könnyedén tudott belőle idézni... Lengyel: *Útjelzők* címmel jelent meg magyarul, és ebben a Rilkéről szóló részben szerepel ez. Itt idézi Heidegger Rilkének azt a levelét, amelynek éppen ideillenek a gondolatai. Mi vagyunk a láthatatlan méhecskéi. Állandóan begyűjtjük a látható mézét, azért, hogy a láthatatlan nagy aranykaptárában megőrizzük. Ott ültél a bécsi intézet második emeletén, egy nem igazán barátságos szobában, a láthatatlan aranykaptárában, és szakadatlanul gyűjtötted a látható mézét... Hankiss: Szerintem Heidegger hozzátette, hogy ebben a benső térben szabadok vagyunk. Most a szabadságról írok könyvet, nehezen megy, de azért lesz belőle valami, és biztosan benne lesz ez a Rilke-mondat a látható mézeit gyűjtő méhecskékről.” *Utak és démonok – Hankiss kérdez.* Kossuth, Budapest, 2016, 372.

6. Korai művében, a *Hamlet színeváltozásai*ban írta: „Shakespeare minden addigi társadalmi forma felbomlásának tanújaként maradandó értéket csak az emberi lélek mélyén, reményt és biztonságot csak az ember szellemi és erkölcsi erejében találhatott. Ezért fordította minden figyelmét és erejét az emberi jellem titkainak feltárására. A XVIII. századi ember ezzel szemben egy harmonikusnak érzett külső társadalmi rendben találta meg az élet biztonságát és legfőbb értékét, s feladatának így már csak azt érezte, hogy megtalálja a maga helyét e kész keretek között, és mindenkor helyzetének, jogainak és kötelességeinek

megfelelően viselkedjék. Nem az emberi jellem, hanem az ember társadalmi helyzete, pozíciója érdeklí már. *A jellemek lezárulnak.* Az emberek egymás közötti viszonya érdekesebbé és fontosabbá válik e korban, mint az embernek önmagához, életéhez, sorsához való viszonya.” Hankiss: *Hamlet színeváltozásai* (1965). Savaria U.P., Szombathely, 1995, 21–22.

7. Hankiss–Lengyel: i. m.: 208.
8. Hankiss: *Kelet-európai alternatívák* (14.).
9. Miután Hankiss nagy részletességgel felsorolja a globális és geopolitikai, a történeti, a csőd- és forradalmi szcenáriókat, hozzájuk téve a civil társadalmi és társadalmi mozgalmi forgatókönyveket, ezt írja: „Van azonban egy sajátos jegye és egy közös hiányossága a forgatókönyvek többségének. Az, hogy nem foglalkoznak eleget a kelet-európai társadalmak egyik legfontosabb szereplőjével: az uralkodó elittel. [...] az úgynevezett *reformszcenáriók* éppen úgy, mint a *koalíciós szcenáriók* feltételezik azt, hogy az uralkodó elit jelentős, ha ugyan nem döntő szerepet játszik e társadalmak alakításában.” Hankiss: i. m.: 188–189.
10. Hankiss: i. m.: 80.
11. Hankiss: i. m.: 273.
12. Hankiss: i. m.: 297–298.
13. Hankiss: i. m.: 300.
14. Hankiss: i. m.: 345.
15. Hankiss: *Állam és közérdek.* In Gombár–Hankiss–Lengyel (szerk.): *És mi lesz, ha nem lesz?*; Korridor–Helikon, Budapest, 1997, 71.
16. Hankiss: i. m.: 72–73.

Az öreg Marx

Hogy Önök *igazából* hogyan állnak Marxszal, az a *Tőké*hez való viszonyukból derül csak ki. A fiatal Marxszal könnyű azonosulni: a közvélekedés szerint harcias, szenvedélyes, humanista, filozofikus, politikus és romantikus. Épp ebből kifolyólag – ahogy azt Alfred Schmidt már 1962-es, *A Természet fogalma Karl Marx tanításában* című disszertációjában kajánul megállapította – válhatott az evangélikus oktatási intézmények kedvenc szerzőjévé. De mit gondolnak Önök – igen, már a meghatározás is vitatható, és éppen ezért sokatmondó –, szóval mit gondolnak az öreg, a kései, az érett Marxról? És mit gondolnak *A tőkéről*? Az évfordulók logikáját követve: mielőtt jövőre mindenütt megünnepelnénk Marx 200. születésnapját – a legviccesebb ezen a téren talán a Kínai Népköztársaság Marx szülővárosának, Trier-

nek szánt ajándéka: egy 6 méternél is magasabb bronzszobor –, először ünnepeljük meg főműve megjelenésének 150. évfordulóját.

Marx életét az 1848-as forradalom előtt csak hőstörténetként lehet elmesélni: kispolgári származás asszimilált zsidó szülői házból; szakítás az apával; a rangján felüli, ám annál romantikusabb szerelem, mely Jenny von Westphalen-hez, „Trier legszebb lányához” fűzte; a lázadó berlini ifjúhegeliánusokkal való kapcsolata; első publicisztikai elköteleződése a kitzaitottak és jogfosztottak iránt a hamarosan be is tiltott *Rheinische Zeitung* újságírójaként és szerkesztőjeként; az életük végéig tartó férfibarátság kezdete Friedrich Engelsszel; a száműzetés állomásai, állandó üldöztetés közepette: Párizs, Brüsszel, London.

1850-ben aztán – bár még állampolgárság nélkül és koldusszegényen – Marx Londonban telepedik le. Élete középpontjában ettől fogva

Patrick Eiden-Offe, *Der alte Karl Marx*, *Merkur*, 2017. június, 66–75.

teljes mértékben a főművén, *A tőkén* végzett munka áll, melynek első kötete 1867-ben jelenik meg. Az élet a londoni száműzetésben elveszti minden emfatikus felhangját és egyetlen végtelen betegségtörténeté zsugorodik össze. Még az Első Internacionálé melletti időszakos elköteleződése is egyre tisztábban mutatja a pótcselekvés jeleit – pótcselekvés ugyanis az írás, *A tőke* további kötetének befejezése helyett. Ami az életrajz szempontjából itt még említésre méltó, az a mű írásának és kiadásának meglehetősen kusza története: egy nagy vállalkozás utolsó hangjai, feladat a filológusok számára.

A „Tőke” nevű elefánt

Valóban van ebben a háromkötetes könyvben valami. Aki elkötelezi magát a „*Tőke*-elefánt” (Alain Badiou) mellett, annak már nincs menekvés; a „diskurzustörténetileg érdekes” vagy „irodalmi szempontból jól összerakott” kijelentések itt nem működnek. Az ember vagy átadja magát a mondatok és a gondolatok dialektikus kibontakozásának, vagy legjobban teszi, ha azonnal becsukja a könyvet. Lássuk hát: „Azoknak a társadalmaknak a gazdagsága, melyekben tőkés termelési mód uralkodik, mint »óriási árügyüjtemény«, az egyes áru pedig mint e gazdagság elemi formája jelenik meg. Vizsgálá-

tunk tehát az áru elemzésével kezdődik.”¹

Gareth Stedman Jones – az évfordulók szempontjából még épp megfelelő időben – a múlt évben terjedelmes életrajzot adott ki, melynek egy dolog bizonyosan nem róható fel hibájául: hogy adós maradna *A tőke* ismertetésével.² A *Karl Marx. Greatness and Illusion* [Karl Marx: Nagyság és illúzió] címet viselő könyv teljes tizenegyedik fejezetét *A politikai gazdaságtan bírálatának születése és felosztása* teszi ki, a „*Capital, Social Democracy and the International*” [A tőke, a szociáldemokrácia és az Internacionálé] című, tizenkettedik, és egyben leghosszabb fejezet pedig javarészt *A tőke* munkásmozgalomra gyakorolt hatását vizsgálja. Eme nagy ívű megfontolások zárásaként Stedman Jones arra a nem minden kreativitást nélkülöző következtetésre jut, hogy a könyv, amely a Biblia és a *Harry Potter* mellett a mai napig a legnagyobb eladási példányszámot és a legtöbb fordítást tudhatja magáénak a világon, ez a mű teljes tévedés: hiba, egy életrajzi és elméleti kudarc manifesztációja, Marx végtetes öngólja.

Ki az a Stedman Jones?

Ki az, aki egy ilyesfajta ítéletet megengedhet magának? Stedman Jones (Stedman ebben az esetben nem kö-

zépső név, hanem egy walesi szokás szerint nem kötőjellel összekapcsolt kettős vezetéknev első fele) 1942-ben született, és jelenleg eszmetörténetet tanít Londonban a Queen Mary University-n.³ Oxfordi végzettsége és későbbi cambridge-i oktatói munkássága révén egyrészt maga a megtestesült brit történész-establishment, másrészt viszont elkötelezetten baloldali történettudós (a hozzá hasonló figurák jól mutatják, hogy Nagy-Britanniában a kettő sokáig nem állt ellentétben egymással).

1964–1981 között a *New Left Review* szerkesztőgárdájához tartozott; 1971-es, *Outcast London* című disszertációja lett a hab az Eric Hobsbawm vagy E. P. Thompson által *radical history* néven üzött nagy brit társadalomtörténet-írás tortáján. Stedman Jones ezzel egyidejűleg azonban már meg is haladja az említett paradigmát, amennyiben fejtegetéseibe bevonja a francia etnológia szisztematikusan megfontolásait is – így pl. Marcel Mauss ajándék-elméletét.⁴ A mű különös aktualitását az adja, hogy a „casual labour”, az alkalmi munka áll a középpontjában: az a jelenség, melyet ma a „részmunkaidő” eufemisztikus elnevezésével illetnek, ám már akkoriban is a rendszerszintű alulfoglalkoztatottság és rejtett pauperizmus kapcsolódott hozzá, és ma sincs ez másként.

A hetvenes években Stedman Jones a társadalomtörténet terü-

letén egyre bevettebbnek számító „történelem alulnézetből” [*history from below*] módszertani paradigmájával dolgozik, és másokkal együtt megalapítja a *History Workshop* mozgalmat: az akadémiai élettől távol állók és lelkes amatőrök kutatják a hétköznapi életet, vagy akár a nagybetűs Történelmet is az *átlagember* szemszögéből, mindehhez segítségül hívva a történelemelmélet módszereit, történeti forrásokról alkotott felfogását és a maga elbeszélési és ábrázolási szokásait.

Stedman Jones második műve, a *Languages of Class* egyrészt a workshopokban végzett munka folytatása, a régebbi társadalomtörténeti megközelítés módosulásai azonban már egy, az Althusser munkásságában és a francia elméletben való elmélyülésre vezethetőek vissza.⁵ Már önmagában a többes szám használata a címben – szemben például Asa Briggs 1960-as úttörő tanulmányának címével: *The Language of „Class” in Early 19th Century England* – forradalmának tekinthető a nyolcvanas évekbeli brit történettudományi szcena ismeretében.⁶

Stedman Jones történészi szerepkörében önmagát is folyamatosan historizálta, így pl. egy Peter Schöttler által készített hosszú, és meglehetősen tanulságos interjúbán, mely a *Languages of Class* kivonatos német

kiadásával együtt jelent meg, vagy éppen az *Outcast London* 2013-as újbóli kiadásának előszavában.

Azonban az önhistorizálás határát jelzi Stedman Jones meredeken felfelé ívelő karrierje a '80-as évek óta, és itt meg kell kísérelnünk minden rosszindulat nélkül fogalmazni: minél magasabb az akadémiai státusz, minél előkelőbbek az egyetemi címek, annál kevésbé áll a „társadalom” a figyelem középpontjában, viszont annál inkább előtérbe kerülnek az „eszmék”. A társadalomtörténet leváltása az eszmetörténetre a karrier fokjelzőjének tűnik. Ám hogy ez a változás alapvetően nem változtat Stedman Jones „baloldaliságán”, sem pedig azon képességén, hogy komplex társadalmi átalakulásokat „alulnézetből” írjon le, dióhéjban gyönyörűen megmutatkozik a 2013-as előszóban. Viszont Marx-életrajzában meglátásait – ahogy a *Kommunista kiáltványhoz* 2002-ben írt hosszú bevezetőjének következtetéseit is – elhomályosítja az eszmetörténeti szemüveg.⁷

Értékelmélet? Értékkritika!

Ám Stedman Jones mindközben nem kerülgeti óvatosan *A tőkét*. Fűrója a vastag deszka legellenállóbb pontján is áthatol: a hírhedt első fejezeten. Itt Marx valami olyat fejt ki, aminek már a megjelölésével világos-

sá tesszük a szóban forgó tárgyhoz való viszonyunkat: az itt végbevitt *értékforma-elemzéssel* – így a legsemlegesebb meghatározás – Marx vajon *értékelméletet* állít fel avagy *értékkritikát*? Stedman Jones a pozitivista olvasat mellett dönt, tehát az első fejezetet pozitív értékelméletként értelmezi.

Eszerint *A politikai gazdaságtan bírálatának* egésze adaptáció, hovatovább a polgári közgazdaságtan egyik nagy alakja, David Ricardo munkaérték-elméletének ellopása. Marx már a forradalom előtti egyik írásában, *A filozófia nyomorúsága* címűben, Ricardo bár cinikusan hangzó, ám hideg, éles és a tárgyhoz méltó elméletét veti be a humanista-altaruista Proudhonnal szemben. Ricardo rámutatott – így Marx –, hogy a kapitalizmusban csak egyetlen érték létezhet és követelhet magának létjogosultságot, mégpedig a gazdasági érték. Ez viszont csakis az emberi munkán keresztül tud testet öltetni: egy dolog (egy „áru”) értéke tehát a létrehozása során befektetett emberi munkán mérhető le (később *A tőké*-ben ezt „munkaerőnek” nevezi), az érték nagyságát pedig a munkaidő hossza határozza meg.

Stedman Jones véleménye szerint Ricardo az érték kategóriáját csak lokális szinten használja, a gazdasági folyamatok leírására és elemzésére. Marxnál azonban az érték kategóriájának érvényességi köre kitágul, ami-

kor annak megvilágítására használja fel, hogy miért következik szükségszerűen osztályuralom és kizsákmányolás az igazságos csere elképzeléséből és gyakorlatából. Ti. egyfajta kategoriális önalkalmazás kerülő útján keresztül – ha ugyanis egy áru értéke a ráfordított emberi munkaerőn mérhető le, akkor miként mérhető az áru értékével a munkaerő? – állítja fel Marx az értéktöbblet kategóriáját, amely nélkül a kizsákmányolás pusztán morális szinten lenne felfogható, tudományosan azonban semmiképp. Az értéktöbblet Marx szerint azáltal jön létre, hogy az áru formájában értékesített munkaerő az értékesítés folyamatában több értéket állít elő, mint amennyire a saját reprodukálásához szükség van.

Stedman Jones ezek után aprólékos pontossággal rekonstruálja a marxi elméleti felépítmény létrejöttét, különleges figyelmet szentelve az elmélet ábrázolási formáinak: *A tőke* 1857/58-as, még esetlen („clumsy”), cserébe viszont nyitott formájú, publikálatlan nyers változatától (*Grundrisse*), *A politikai gazdaságtan bírálatának* teljességgel félresikerült 1859-es első verzióján át, amelyben írás- és publikációtechnikai kényszerek miatt kellett végzetes rövidítéseket végrehajtani – itt gondolhatunk az alap-felépítmény-sematizmus fatális szuggesztív erejére az említett mű bevezetőjéből –, egészen *A tőke* 1867-es nagy szintézis-törekvéséig,

melyben viszont az ábrázolási mód gondos alaposága elfedte a lényegi tartalmi problémákat.⁸

Társadalomtörténet helyett eszmetörténet

A fenti problémák felfedése és megnevezése során Stedman Jones aztán a teljes eszköztárát beveti, miközben mégis csak az ő ábrázolási formája az, ami a Marxtól való távolságát a maga teljességében nyilvánvalóvá teszi. Hiszen szerinte Marx – bizonyos szempontból már saját korának elérhető tudásával szembemelve – ragaszkodott a maga eleve téves ricardói munkaérték-elméletéhez, hogy ezzel érvényes elméleti alapot teremtsen a munkásmozgalom számára. Míg Stedman Jones jó ötven oldalt szentel a *Tőke* bonyolult keletkezéstörténetének, addig az érték alapkategóriájának elméleti cáfolatát szűk négy oldalon belül maga mögött tudja: a negatív ítélet megsemmisítő erejét épp ez a tömörség biztosítja.

Szerinte – rövidre zárva – Marx nem értette meg (vagy nem akarta megérteni), hogy Ricardo az érték fogalmát csak az elmélet felállításához szükséges kiinduló absztrakcióként használja, melyen aztán el tudja végezni a valóban kifejező finomhangolásokat – tehát a szükséges „kvalifikációkat” az áru „abszolút

értéknagyságának” (a társadalmilag átlagosan számított ráfordított munkaidő) és a „relatív csereértékének” (képesség a más árukra való cserére) viszonyát illetően.

Egy rövid filológiai detektívtörténetben – amely azonban mintegy dióhéjban, tömören magába sűriti eszmetörténeti koncepciójának összefoglalását – Stedman Jones tehát felfedezi, hogy miért nem érdekelték Marxtól Ricardo mindent eldöntő „kvalifikációi”: Ricardo főművének, az 1817-es *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelveinek* („On the Principles of Political Economy and Taxation”) első recenziós hulláma is alig szentel figyelmet az említett „kvalifikációknak” – az amúgy jelentős érdeklődés közepontjában az állt, ami hamarosan munkaérték-elméletként vonult be a köztudatba. Különösen is J. R. McCulloch 1818-as, az *Edinburgh Review*-ban megjelent, szinte himnikus recenziója hibáztatható a fenti leegyszerűsítésért.

Ricardo – így Stedman Jones – először hízelgőnek érezte műve kedvező fogadtatását, ám komoly diákjai rámutattak a mű hiányosságaira, így később már kifogásolta McCulloch recenziójának pontatlanságait. Mindez azonban következmények nélkül marad. Pontosabban: az említett pontatlanságok fontos – Stedman Jones verziója szerint egyenesen világtörténelmi jelentő-

ségű – következményekkel jártak. Ugyanis nem elég, hogy McCulloch kitartott véleménye mellett, miszerint Ricardo elméletében az áru csereértéke kizárólag („exclusively”) az előállítás során ráfordított munka mennyiségétől függ, ezt az állítást megismételte egy tanulmányában is, mely később az *Alapelvek* első francia fordításának előszavául szolgált. És épp ebben a fordításban olvasta aztán Marx Ricardo művét. Ennek megfelelően tehát nem csoda, hogy McCulloch redukcionista előszavának háttérén olvasva, egyszerűen átvette a ricardói értékelméletéről alkotott hibás megítélését.⁹

Stedman Jones érve természetesen túlmegy az anekdota szintjén. És valóban rámutat a marxi elmélet egy lehetséges olvasatára, melyet maga Marx, és aztán az Engels utáni marxisták újra meg újra követtek, és amely szerint az első fejezet értékforma-elemzése valóban érték-elméletként, tehát pozitív munkaérték-tanként olvasható. Abból a gondolatból, hogy minden érték az emberi munkából fakad és ez a munka minden egyes termék esetében kvantifikálható, nem pusztán a reálszocialista, de a disszidens baloldali-kommunistikus elképzelések is táplálkoztak, melyek a munkaidő-számlák segítségével közvetlenül kívánják megtervezni a társadalmi ter-

melést és megszervezni a kitermelt javak elosztását.¹⁰

A marxista munkaérték-elmélet már korán a polgári, de akár a szociáldemokrata közgazdaságtan és szociológia céltáblájává vált. Történeusként Stedman Jones kötelességtudóan idézi a 19. század végén már megjelenő korai kritikus hangokat, libertariánus brit baloldaliként viszont az „analitikus marxizmus” kortárs szerzőit – pl. a „non-bullshit marxizmus” önjelölt képviselőjét, G. A. Cohenst.

Stedman Jones úgy érzi, ezzel maga mögött tudhatja a problémát, az egész rendszer legfeljebb történelmi énye számára, pusztán történelmi szempontból szolgálhat még érdekességgel. Ezzel azonban talán túlságosan is rövidre zárja a kérdést. Már a marxi elmélettel összességében szimpatizáló rekonstrukciója során is újra meg újra ironikus távolságot tart a gazdasági problémák marxi filozófiai-elméleti túlartikulálásával szemben. Ám talán ha Stedman Jones kicsit jobban szeretett volna tájékozódni, épp kutatási tárgyának metafizikai szélsőjeit komolyan véve (a 19. századi elmélet-nacionalizmus szellemében fogalmazva): talán az angol *commonsense*-elmélészeken kívül nem ártott volna néhány német filozófiai véleményvezértől is olvasgatnia. Hiszen Németországban már régóta – legalább fél évszázada – léteznek *A politikai gazdaságtan bírálatának* olyan

heterodox olvasási módjai, melyek újra hangsúlyosan középpontba helyezik a mű *kritikai* tartalmát, és amelyek a *Tőkének* éppen az első fejezetét nem *értékelméletnek*, hanem *értékkritikának* tekintik.

Amiben Stedman Jones téved

Ezek az iskolák – ahogy a marxizmus többi irányának esetében, itt is magától értetődően több iskoláról van szó, melyek egymással is folyamatosan heves vitákban állnak – időközben maguk is historizálódnak: mint például a *Neue Marx Lektüre* (NML) esetében, melyhez olyan Adorno-tanítványok tartoztak, mint mindenekelőtt Alfred Schmidt, illetve később Helmut Reichelt és Hans-Georg Backhaus számítottak meghatározó figuráinak.¹¹ Ehhez jön a teljesen az akadémiai világon kívüli, és az öt évvel ezelőtt – még egy szomorú évforduló – túlságosan is korán meghalt Robert Kurz körüli nürnbergi csoport, a *Krisis* (a szakadások egyike után aztán *Exit!*). Kurz és elvtársai válogatott szövegei nemrég jelentek meg angol fordításban.¹² Az anglofón világból ezen felül Moishe Postone-nal is számolni kell, még akkor is, ha rá száműzetésben élő frankfurtiként is tekinthetünk.

A *Tőke* értékkritikus olvasata – akár az NML, akár a *Krisis* eseté-

ben: szükségszerűen a pad alá esünk a sok szék közt... – abból indul ki, hogy Marxnak nem az volt a fontos, hogy megtalálja azt az alapelvet, amely alapján a kapitalista termelési- és társadalmisítási mód mindig is működött (és amelynek segítségével jobban meg lehetne szervezni a szocialista termelési- és társadalmisítási módot), hanem hogy választ találjon a kérdésre: miért *nem* működik a fennálló társadalmi rend.

Ennek megfelelően Marx az értékforma-elemzése során olyan termelési mód rekonstrukciójára törekszik, amely ugyan a munkaidő egységeinek összehasonlításán és kicserélésén alapul, azonban mégsem tehető pozitív formában meghatározottá, és ezáltal az egyes árucikkekben testet öltve mérhetővé. Az összehasonlítás és a csere sokkal inkább „tudattalanul” megy végbe; egy olyasfajta átlagképzésre kerül sor, melyet a folyamatban résztvevő szereplők egyike sem befolyásol vagy irányít közvetlenül. Ezen a ponton Stedman Jones különösen is lélegzetelállító módon téved, amikor azt állítja, hogy Marxnál (ahogy már Adam Smithnél is) „az áru mint *objektívizált munka* értékét már a csere előtt ismertté kellene tenni”, hogy ezáltal úgy jöhessen létre a csere, ahogy azt Marx (és Smith) leírják.

Az első fejezetben elvégzett fogalmi munka sokkal inkább annak kifejtésére irányul, hogy a cserefolyamat

semmiképpen nem az adott értékek közt fennálló egyensúly aktualizálásának megjelenítése. Ugyanis nincs ilyen egyensúly. Éppen ezért lehetséges – vagy sokkal inkább kötelező érvényű – egy olyan társadalom, mely a termelését az érték segítségével szabályozza, a megállás nélküli, dinamikus növekedés, ám soha nem lehet benne status quo-t bevezetni. Egy ilyesfajta társadalom folyamatosan halmozza az értéket, vagy máskülönben összeomlik. Megint másként (filozófiátlanítva): állandó kríziseket generál.

Az „értéktermelő rendszer” szükségszerűen krízisekhez vezet, ám ezek a krízisek biztosítják a fennmaradását is. Végül azonban – ez minden értékkritika elengedhetetlen ígérete (legalábbis a nürnbergi *értékkritikáé* mindenképpen, az *NML-é* kevésbé) – elérünk az utolsó krízishez. Hogy ez ténylegesen hogyan néz ki – hogy még előttünk áll, vagy már rég benne vagyunk –, ez egyelőre bizonytalan. Az értékkritika kríziselmélet is egyben, ám mint ilyen, különösen empirikus dimenzióinak tekintetében, még mindig messzemenőig be nem váltott ígéretnek tekintendő.

Mindezt persze nem kell *en bloc* elfogadnunk; maguk a marxizmuson belüli viták is hevesen megkérdőjeleznek sok mindent. Így például úgy tűnhet, hogy az értékkritikus

olvasatok túlságosan is szó szerint veszik Marx metaforáját az érték „automatikus szubjektumáról”; ezzel azonban szinte szükségszerű, hogy a marxizmus más, prominens történelmi szubjektumát, ti. az osztályt ábrázolják jelentéktelenként. Viszont azok, akik Stedman Joneshoz hasonlóan az egész vitáról nem vesznek tudomást, megfosztják magukat egy sor további lehetséges és plauzibilis belátástól, amely pl. a kapitalista termelési mód jelenlegi krízisének, illetve e krízis politikai kezelésének karakterére vonatkozik.

Míg Stedman Jones például feltételezi, hogy a marxi „értékelmélet” csak akkor őrizné meg, hát igen, az értékét, ha sikerülne törés és ellentmondás nélkül rekonstruálnia a híres-hírhedt „érték–ár transzformációt” (az egyes árucikkeknek tulajdonított csereérték átalakítását tényleges előállítási és piaci árákká), Kurz utolsó könyvében, mely a *Geld ohne Wert* (Érték nélküli pénz) címet kapta – és melynek már az alcíme is felülmúlhatatlan skolasztikus szépségről árulkodik: *Grundrisse zu einer Transformation der Kritik der politischen Ökonomie* (A politikai gazdaságtan kritikájának átalakítási vázlatai) –, megmutatja, hogyan válik el egymástól történelmileg szükségszerűen a két sík: az érték és érték-többlet társadalmi előállítása, illetve az érték-többlet realizációja az árakban és az egyedi profitban, és éppen

ezáltal válnak megpillanthatóvá a „kapitalizmus belső korlátai”.¹³ Ráadásul a „finanszírozás” vagy a hitel leválasztása a reálgazdaságról, amelyeket az elmúlt tíz évben gyakran vizsgáltak és még gyakrabban minősítettek botrányosnak, s ehhez hasonló jelenségek is más, tanulságos módon válnak ezáltal megmagyarázhatóvá.¹⁴

A 19. század „el”-gondolása

Most élhetnénk az ellenvetéssel, hogy mindezeknek – a marxizmus csip-csup ügyei, nemde? – semmi keresnivalójuk egy történelmi életrajzban. Ennek azonban még maga Stedman Jones is ellentmondana, hiszen mégiscsak elég nagy terjedelemben elemzi és cáfolja a marxi elméletet. És munkásságának társadalomtörténeti kezdetei óta a jelenből kiindulva és a jelen számára írt történelmet. Ám épp itt fedezhető fel Marx-életrajzának valódi gyengéje. Az előszóban Stedman Jones azt a célt jelöli ki magának, hogy Marxból kiindulva végrehajtsa „a 19. század újragondolását” [rethinking of the 19th century]. Ezt a kijelentést, amely a maga ködösségében talán kevesebbet állít a valóságnál, a könyv aztán nem igazolja vissza; ám 2013 óta már úgyszólván van olyan életrajz – Jonathan Sperber *Karl Marx: A Nineteenth-*

Century Life című könyve –, amely Marxot szigorúan historiográfiai megközelítésben helyezi vissza korának kontextusába.¹⁵

Immanuel Wallerstein már rég, konkrétan az 1980-as évek végén, egy továbbmutató elméleti projektet hirdetett meg: „a 19. század elnem-gondolását” (*unthinking of the 19th century*). Ezzel szemben a Stedman Jones-féle „újrágondolás” már pusztán azért is alulmarad, mert Wallerstein magát a történelmet író szubjektumot is döntő módon hozza játékba.¹⁶ Wallerstein rekonstruálja a 19. századtól a mai napig minden társadalomtudomány alapaxiómáit, melyeket a marxizmus éppen hogy erősített – ahelyett, hogy kritizált volna: ez pedig a történelem mint fejlődés elképzelése; a fejlődés mint „az egyszerűtől a komplexig tartó” (*from the simple to the complex*) (luhmanni nyelven: „a komplexitás növelése”) természetes folyamat definíciója; végül pedig a (kvázitermészet-)tudományos igény. Wallerstein kijelenti, hogy a 20. század végére történelmi zsákutcába vezettek bennünket ezek az alapaxiómák. Amennyiben pedig a társadalomtudomány nem a probléma, hanem a megoldás része akar lenni, úgy „el» kell gondolnia” az alapaxiómáit: gondolati szinten le kell építenie őket, hogy a helyükön valós alternatív modelleket épít-

hessen fel, melyek a régieknek nem pusztá ismétlései.

A marxizmus pedig tökéletes tárgya lenne egy ilyen „el»-gondolási projektnek – állítja a marxista Wallerstein –, ugyanis a marxizmus a maga modernista fejlődésbe vetett hitével és a tudományosság iránt támasztott igényével a gyökeréig menően reprezentálja a 19. századot, ám ezzel együtt, éppen azért, mert a kezdet kezdetétől ellentudomány volt vagy akart lenni: nem egyszerűen a *jobb* politikai gazdaságtant képviselte, hanem a politikai gazdaságtan *kritikáját* is. Aki pedig ebben az értelemben foglalkozik a 19. századdal, annak nem szabad pusztán vizsgálódásának tárgyát visszahelyezni annak történelmi környezetébe; hanem inkább azt kell megvizsgálnia, hogy miként változtatja meg a tárgy, a környezet és a 19. század történelme még a mi saját megértésünket is, valamint hogy hol fedezhetőek fel a 19. században olyan alternatív tartalmak, melyek másképp is elgondolhatóvá teszik mindazt, amit mi történelemnek nevezünk.¹⁷

Az adekvát történelmi kutatásnak tehát folyamatosan arra is rá kellene mutatnia, hogy egy olyan gondolkodó, mint pl. Marx, miért nem lehet pusztán a saját kora gyermeke – ebben Stedman Jones vállalkozása ki is merül –, hanem kora identitásához képest mindig elmaradott (ez Sperber megközelítése: Marx, a nosztal-

gikus), vagy éppen hogy meghaladja a korát, ahogy a marxisták szeretnek rá tekinteni. Egy olyasfajta restaurálási kísérlet, mely az autentikus Marx-képet minden későbbi rétegtől meg akarja tisztítani, ebben az esetben minden bizonnyal tévútra vezet. Az előttünk álló Marx-ünnepségek kizárólag akkor mutathatnak túl a

folklóron és a bronzba öntött személyi kultuszon, ha vállalják a feladatot: Marx történeti megragadását éppen azáltal, hogy anakronisztikus kérdéseket teszünk fel neki.¹⁸ Én a magam részéről izgatottan várom!

FORDÍTOTTA
VEREBICS ÉVA PETRA

JEGYZETEK

1. Karl Marx: *A tőke*, Szikra, Budapest, 1955, 44. (A ford.)
2. Gareth Stedman Jones, *Karl Marx. Greatness and Illusion*, London, Penguin, 2016.
3. Ld. Peter Schöttler meglehetősen informatív bevezetőjét az alábbi műhöz: Gareth Stedman Jones, *Klassen, Politik, Sprache. Für eine theorieorientierte Sozialgeschichte*, Münster, Westfälisches Dampfboot, 1988.
4. Gareth Stedman Jones, *Outcast London. A Study in the Relationship Between Classes in Victorian Society [1971]*, London, Verso, 2013.
5. Gareth Stedman Jones, *Languages of Class. Studies in English Working Class History 1832–1982*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
6. Asa Briggs, *The Language of „Class” in Early 19th Century England*. In A. Briggset al. (szerk.), *Essays in Labour History*, London, Macmillan, 1960. Stedman Jones művét itt olyan kortárs társadalomtörténeti kísértekkel kellene összevetni, mint Jacques Rancière-é vagy a radikális német irányt képviselő Ahlrich Meyeré. Vö. Mischa Suter, *Ein Stachel in der Seite der Sozialgeschichte: Jacques Rancière und die Zeitschrift »Les Révoltes logiques«*. In: *Sozial. Geschichte Online* 5 (2011), valamint Patrick Eiden-Offe, *Nach der gestohlenen Zeit*. In: *Jungle World*, Nr. 46, kulturális melléklet 2013. nov. 14.
7. Gareth Stedman Jones, *Das kommunistische Manifest von Karl Marx und Friedrich Engels. Einführung, Text, Kommentar*, München, Beck, 2012.
8. Stedman Jones anamnézise a marxizmus keletkezéstörténetéről mindennel együtt nem újdonság: a csak a hagyományban fennmaradt *Grundrisse* vizsgálata után Roman Rodolsky 1968-as monumentális tanulmányában – *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen »Kapital«* – már korán felfedezte és a diákmozgalom számára hasznossá is tette mindezt. A sokáig elérhetetlen mű 2017 őszén jelenik meg újra a Ça ira Kiadó gondozásában. Toni Negri, Rodolskyhoz kapcsolódva, és Althusser meghívására, *Marx oltre Marx* című, 1977/78-as párizsi előadássorozatában hasonlóképpen vázolja fel az eszme-

- történeti hátteret. Természetesen már jóval mindezek előtt megkezdődött *A tőke* előtörténetének feldolgozása Keleten. Ahol az 1968-as politikai enyhülés időszaka egy tudománytörténetileg reflektált Marx-filológiai reneszánszsal kapcsolódott össze. Ld. E. W. Iljenkow, *Die Dialektik des Abstrakten und Konkreten im »Kapital« und Witali Wygodski, Die Geschichte einer großen Entdeckung. Wie »Das Kapital« entstand* (Szovjetunió, 1967, ill. 1968); Jindřich Zelený, *Die Wissenschaftslogik bei Marx und »Das Kapital«* (Csehszlovákia, 1968) és Walter Tuchscherer, *Bevor »Das Kapital« entstand. Die Entstehung der ökonomischen Theorie von Karl Marx* (NDK, 1968).
9. Hasonló fordítási rémtörténeteket lehet találni Adam Smith marxi recepciótörténetében is. Pusztán az *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* fiziokraták által inspirált francia fordítása alapján – melyet Marx olvasott – juthatott Marx eszébe, hogy mindenütt, ahol Smith az eredetiben „ranks of society”-t ír, „classes sociales”-t olvasson.
 10. Vö. Dietmar Dath, *Klassenkampf im Dunkeln. Zehn zeitgemäße sozialistische Übungen*, Hamburg, konkret, 2014.
 11. Vö. Ingo Elbe, *Marx im Westen. Die neue Marx-Lektüre in der Bundesrepublik seit 1965*, Berlin, Akademie, 2008.
 12. Neil Larsen – Mathias Nilgeset al. (szerk.), *Marxism and the Critique of Value*, Chicago, MCM' Publishing, 2014. Ehhez bevezetésként szolgál az alábbi recenzió: Frank Engster, *Krisis, what's krisis?* In: *Radical Philosophy*, Nr. 195, Jan. – Feb. 2016. Frank Engster monográfiája pedig – *Das Geld als Maß, Mittel und Methode. Das Rechnen mit der Identität der Zeit*, Berlin, Neofelis, 2014 – autentikus és teljesen önálló munka, mely harmadik generációs képviselőként az NML továbbélésének tekinthető.
 13. Robert Kurz, *Geld ohne Wert. Grundrisse zu einer Transformation der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin, Horlemann, 2012.
 14. Ha ezen a ponton jobban elmélyedünk a marxista szamizdatban (a valóban létező katedra-marxizmus, amely az 1970-es és 80-as évek Nyugat-Németországában dívott, szerencsére időközben teljesen eltűnt a színről), akkor újra lehet beszélni értékkritikus kríziselméletről és osztályanalízisről – így például a New York-i freestyle-marxista Sander esetében (*Eine Krise des Werts*) vagy az osztályok nélküli társadalom berlini propagálójánál (*Thesen zur Krise*). Mindkettő alább: *Kosmoprolet*, Nr. 2, September 2009 (www.kosmoprolet.org/kosmoprolet-2).
 15. Jonathan Sperber, *Karl Marx: A Nineteenth-Century Life*, Liveright, 2013; németül *Karl Marx, Sein Leben und sein Jahrhundert*, ford. Thomas Atzert, München, C. H. Beck, 2013. Én személy szerint Sperber után – aki mellesleg a 19. századi német radikalizmus egyik legnagyobb ismerője – semmi szükségét nem éreztem egy újabb életrajznak.
 16. Immanuel Wallerstein, *Should We Unthink 19th Century Social Science?* In *International Social Science Journal*, Nr. 18, November 1988.

17. Egy ilyen jellegű vállalkozás első nekifutását a wallersteini „unthinking” alapján ld.: Marcus Twellmann, Mündliche Rede: auch ein Medium der Bürokratie. In: *Archiv für Mediengeschichte. Medien der Bürokratie*. Paderborn, Fink 2016.

18. Vgl. Jacques Rancière, *Der Begriff des Anachronismus und die Wahrheit des Historikers*. In: Eva Kernbauer (Hrsg.), *Kunstgeschichtlichkeit. Historizität und Anachronie in der Gegenwartskunst*, Paderborn, Fink, 2015.

© Fortepan, Hámori Gyula

VIDÍTÓ KEDVEZMÉNYEK!

Ne búsuljon tovább!

A Magyar Narancs-olvasókártyával akár több ezer forintot is spórolhat kedvenc helyein.

Rendelje meg most **11 288 forint kedvezménnyel*** mindössze 19 860 forintért a Magyar Narancsot, és legyen Ön a legtöbb helyen **20 százalék kedvezményre** jogosító „Olvasókártya”!

Már csak ezért is érdemes egy évre előfizetni!

Az áruspéldányhoz képest.

Az előfizetés lejártáig 20% kedvezményt nyújt:

Bethlen Téri Színház • Cirko-Gejzír • Fonó
Budai Zeneház • Irók Boltja • Jurányi
Produkciós Közösségi Inkubátorház • Katona
József Színház és Kamra • Ludwig Múzeum
• Nemzeti Táncszínház • Örkény Színház •
Petőfi Irodalmi Múzeum • Széké Színház •
Trafó • Zsolnay Örökségkezelő (Pécs)

10% kedvezményt nyújt:

Tranzit Art Café

7% kedvezményt nyújt:

Líra Könyvesboltok

magyarnarancs.hu/elofizetes

MAGYARNARANCs

AJÁNDÉKOZZON ÉLET ÉS IRODALMAT!

Lepje meg családtagjait, barátait, üzletfeleit
Élet és Irodalom-előfizetéssel!

Rendelje meg igényes grafikai kivitelű ajándék-
utalványunkat, s adja át annak, akit tartalmas
és maradandó ajándékkal kíván megtisztelni.

Hónapokon át mindig Önre emlékezteti majd őt
a hetenként érkező *Élet és Irodalom*.

Az ajándékutalvány
megrendelhető,
illetve megvásárolható
a szerkesztőségben:

1089 Budapest,
Rezső tér 15.,
tel.: 210-5149,
210-5159,
fax: 303-9241,
e-mail:
lapterjesztes@es.hu,
es@es.hu

Az előfizetés díja: negyedévre
6300 Ft, fél évre **10 800** Ft,
egy évre pedig **19 860** Ft

ÉLET ÉS IRODALOM
IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

